

Ivan Josipović – Mladen Ančić

Ivan Josipović

Odjel za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru

Obala kralja Petra Krešimira IV. 2

HR - 23000 Zadar

ijosipov@unizd.hr

Mladen Ančić

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru

Ulica Ruđera Boškovića 5

HR - 23000 Zadar

mancic55@hotmail.com

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 8. 9. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 11. 12. 2024.

UDK / UDC: 73.033.4(497.58)

DOI: 10.15291/ars.4630

Rastimir persecutus: povijesna ličnost i kronologija predromaničkih klesarskih produkcija na istočnoj obali Jadrana

Rastimir persecutus: The Historical Figure and the Chronology of Pre-Romanesque Stonemason's Workshops in the Eastern Adriatic

SAŽETAK

U radu se posebna pozornost posvećuje ulomku predromaničkog arhitrava oltarne ograde koji je pronađen u današnjoj pravoslavnoj crkvi Sv. Georgija u Pađenima kod Knina, iz čijega se posvetnog natpisa može iščitati antroponim – [R]ASTIMIR PERSEC[vtvs]. Taj je reljef, kao i najveći broj pađenskih predromaničkih ulomaka, već prepoznat kao produkt tzv. *Trogirske klesarske radionice* i okvirno datiran u sredinu prve polovine 9. stoljeća. Analizom povijesnih vrela bavarskog podrijetla, ponajprije djela *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, „progonjeni Rastimir” s pađenskog arhitrava poistovjećen je s Ratimarom iz tog izvora, čije je ime u historiografiji slavenskih naroda unisono prevedeno u Ratimira. Slijedom toga, Rastimir iz Pađena identificira se s knezom gentilne slavenske kneževine Karniole koji je 838. godine morao bježati pred vojskom istočnofranačkog kralja Ludovika Njemačkog, a utočište je pronašao u savezničkoj mu Kneževini Hrvatskoj. Zbog zabilježene godine kneževa progona, navedeni je zaključak, osim iz povijesnoga, bitan i iz povijesnoumjetničkog aspekta, jer omogućuje uspostavljanje čvršćega kronološkog oslonca za djelovanje *Trogirske klesarske radionice*, pa je time važan i za kronologiju predromaničkih klesarskih produkcija na istočnoj obali Jadrana do sredine 9. stoljeća.

Ključne riječi: Pađene kod Knina, arhitrav oltarne ograde, *Trogirska klesarska radionica*, knez Rastimir (Ratimir, Ratimar), *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Karniola, povijesna geografija, druga četvrtina 9. stoljeća

ABSTRACT

The paper examines a fragment of a pre-Romanesque altar railing architrave discovered in the Eastern Orthodox Church of St George in Pađene near Knin. The dedicatory inscription bears the anthroponym [R]ASTIMIR PERSEC[vtvs]. This relief, like most pre-Romanesque fragments from Pađene, has been attributed to the so-called *Trogir Stonemason's Workshop* and broadly dated to the middle of the first half of the 9th century. By analysing historical sources of Bavarian origin, primarily the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, the “persecuted Rastimir” from the Pađene architrave is identified with Ratimar from this source, whose name is typically rendered as Ratimir in the historiography of Slavic peoples. Consequently, Rastimir of Pađene is identified as the ruler of the gentile Slavic Duchy of Carniola, who fled to the allied Duchy of Croatia in 838 after being pursued by the army of the East Frankish king Louis the German. Due to the recorded year of the duke's persecution, this conclusion has both historical and art-historical implications, providing a firmer chronological support for the activities of the *Trogir Stonemason's Workshop*, which is important for establishing the chronology of pre-Romanesque stonemason's workshops on the Eastern Adriatic coast before the mid-9th century.

Keywords: Pađene near Knin, altar railing architrave, *Trogir Stonemason's Workshop*, Duke Rastimir (Ratimir, Ratimar), *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Carniola, historical geography, second quarter of the 9th century

1.
Pravoslavna crkva Sv.
velikomučenika Georgija
(Đurđa) u Pađenima kod Knina,
pogled sa sjeverozapada
(foto: M. Sinobad)

Eastern Orthodox Church of
St George the Great Martyr in
Pađene near Knin, view from the
northwest

Nedaleko od Knina, točnije 12 kilometara sjeverozapadno od toga grada, nalazi se selo Pađene. Iako arheološka istraživanja u tom mjestu nikada nisu provedena, brojni prikupljeni kameni nalazi predromaničke provenijencije pronađeni na položaju današnje pravoslavne crkve Sv. Georgija (Đurđa) (sl. 1) upućuju na zaključak da je na tom lokalitetu postojala sakralna građevina iz tog razdoblja, čija važnost iz više razloga znatno nadilazi njezin lokalni kontekst.¹ Naime, unutar Sv. Georgija i uokolo njega, inače parohijske crkve Pađena koja se nalazi na seoskom groblju, zamijećeni su ili pronađeni predromanički ulomci već krajem 19. stoljeća. Tako je 1885. godine don Frane Bulić, prema izvještaju Josipa Alačevića, objavio podatak da se u pločniku crkve nalazi ulomak ukrašenog pilastra s natpisom *DIGNADOMVFNDA* te da su na prozoru na sjevernome perimetralnom zidu građevine ugrađena dva prekrasna „pilastra” ukrašena frizom i cvjetnim uzorcima (sl. 2), dok se u južnom prozoru crkve nalazi „pilastar” koji je dio onoga ugrađenog u njezin pločnik.²

Nakon Bulića, fra Lujo Marun objavio je podatak da je 1890. godine zidar Josip Sedran „pregradjujuć absidu grko-iztočne župske crkve sv. Jurja izpod žrtvenika u dubini 2 m.” pronašao „sedam ulomaka raznih nadpisa, koji bez sumnje odnose se na našu davniju dobu”.³ Međutim, Marun je naveo i da zbog otpora seljaka Sedran te ulomke nije uspio prebaciti u Knin jer su ih oni posakrivali, pa je tek naveo da ima još nekoliko ulomaka u prednjem dijelu crkve, od kojih se na jednom fragmentu nalazi natpis *...DIGNA DOMV FVNDA...*, dok je na drugom ulomku arhitrava natpis otučen, a ornamentika mu je ostala sačuvana.⁴ Marun je i dalje nastavio izvještavati o spomenutim nalazima,⁵ neke je važne podatke zabilježio i u svojim *Starinarskim*

2.
Ulomci predromaničkih i ranoromaničkih reljefa koji su kao spoliji do 1927. godine bili uzidani u sjeverni perimetralni zid crkve Sv. Georgija u funkciji doprozornika (izvor: STIPE /STJEPAN/ GUNJAČA /bilj. 2, 2009./, 21)

Fragments of pre-Romanesque and early Romanesque reliefs, until 1927 part of the northern perimeter wall of the church of St George as a window frame

dnevnica (objavljeni tek 1998. godine),⁶ a posebnu je pozornost posvetio i trima fragmentima na kojima su se sačuvali dijelovi natpisa,⁷ koje je u jednome svojem tekstu, zajedno s ulomkom ...*DIGNA DOMV FVNDA*..., spomenuo i Frano Radić.⁸

Na pravoslavni Božić, 7. siječnja 1926. godine, crkva Sv. Georgija nastradala je u požaru, ali predromanički ulomci koji su kao spoliji bili uzidani u njezine zidove nisu bili oštećeni, već su iduće godine (1927.), tijekom obnove građevine, izvađeni iz zidova i pohranjeni na tavan obližnje bratske kuće.⁹ Na crkvi su tada ostala tek dva spolija uzidana u njezin začelni zid poviše apsida, a ti se ulomci na tom mjestu nalaze i danas (sl. 3, 5e-f). Reljefi pohranjeni u bratskoj kući manjim su dijelom nastradali tijekom Drugoga svjetskog rata jer je ta kuća izgorjela, a neoštećene je ulomke nakon njegova okončanja na zgarištu pronašao Stjepan Gunjača te ih je 1954. godine uz pomoć lokalnih kninskih vlasti i tadašnjega kninsko-pađenskog paroha Marka Vujatovića prenio u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹⁰ Neki predromanički fragmenti, za koje se smatralo da su izgubljeni, ponovno su pronađeni 1987. godine tijekom konzervatorskih radova na crkvi koja je bila oštećena potresom, da bi nakon toga bili pohranjeni u muzeju u Kninu.¹¹ Ubrzo po okončanju vojno-redarstvene operacije Oluja, 8. rujna 1995. godine, tri preostala predromanička reljefa izvađena su iz zidova bratske kuće i prenesena u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹²

Ako se izuzmu istraživači koji su pađenske reljefe objavljivali još krajem 19. stoljeća te ih, poput Maruna, u privatnim zabilješkama spominjali tijekom prve polovine 20. stoljeća, prvi autor koji se njima ozbiljnije i temeljitije pozabavio bio je Stjepan Gunjača. On je, naime, sve tada dostupne ulomke iz Pađena, ali i neke koji su već tada bili izgubljeni i poznati samo putem starih fotografija, kataloški obradio.¹³ Pretpostavio je tako da je pađenska crkva izvorno bila posvećena Bogorodici, da je sagrađena tijekom 10. stoljeća, da njezin donator nije bio neki dostojanstvenik, već običan vjernik čije je ime bilo Rastimir, kao i da je predromanička crkva, čije je po-

3.

Apsida i začelni zid crkve Sv. Georgija u Pađenima s označenim položajem do danas uzidanih predromaničkih spolija, pogled s istoka (foto: M. Sinobad, I. Josipović; prema ideji autora izradio: M. Košta)

Apse and rear wall of the church of St George in Pađene, with the marked positions of pre-Romanesque spolia still in use, view from the east

stojanje na temelju svih navedenih pronalazaka pretpostavio na lokalitetu, po svojem obliku najvjerojatnije nalikovala na šesterolisni oratorij čiji su ostatci bili otkriveni u Brnazama pokraj Sinja.¹⁴ Naime, navedene je crkve Gunjača ponajprije usporedio na temelju sličnosti njihovih liturgijskih instalacija koje je izradila ista klesarska produkcija, a činjenicu da su te oltarne ograde imale luk a ne zabat nad prolazom, pokušao je objasniti time da oblik „oštrog zabata” ne bi trpio oblu formu arhitekture, pa bi, po njemu, luk oltarne ograde (koji on naziva „oblim zabatom”) bio „specifikum šesteroapsidnih centralnih crkava”,¹⁵ što je zaključak koji danas, nakon njegova demantiranja rezultatima novijih istraživanja, više nije održiv.¹⁶

Nakon Gunjače, većinu je pađenskih predromaničkih reljefa obradio Nikola Jakšić pripisavši ih tzv. *Trogirskoj klesarskoj radionici* čije je djelovanje okvirno smjestio u prvu četvrtinu 9. stoljeća, pa je ta datacija bila i *terminus ante quem* za nastanak same crkve.¹⁷ Sve epigrafičke fragmente iz Pađena detaljno je 1996. godine analizirala Vedrana Delonga, koja je na temelju čitanja dijelova posvetnog natpisa zaklju-

4.

Trogirska klesarska radionica,
ulomak arhitrava oltarne ograde
s uklesanim imenom
[...R]ASTIMIR PERSEC[vtvs...]
pronađen na položaju crkve
Sv. Georgija u Pađenima kod
Knina, 2. četvrtina 9. stoljeća
(foto: Z. Alajbeg; izvor:
VEDRANA DELONGA /bilj. 1/
T. LXXII, 183)

Trogir Stonemason's Workshop,
fragment of an altar railing
architrave with the carved name
[...R]ASTIMIR PERSEC[vtvs...],
discovered at the church of St
George in Pađene near Knin,
second quarter of the 9th century

čila da je predromanička crkva u Pađenima bila posvećena sv. Mariji i sv. Jakovu, a možda i Kristu Spasitelju.¹⁸ Nadalje, većinu je pađenskih predromaničkih reljefa ukratko opisao i Tomislav Marasović,¹⁹ dva predromanička ulomka koja su i danas ugrađena u začelni zid crkve Sv. Georgija *Trogirskoj klesarskoj radionici* atribuirao je Ivan Josipović,²⁰ a potonji je sve predromaničke reljefe iz Pađena kataloški obradio i u svojoj doktorskoj disertaciji.²¹

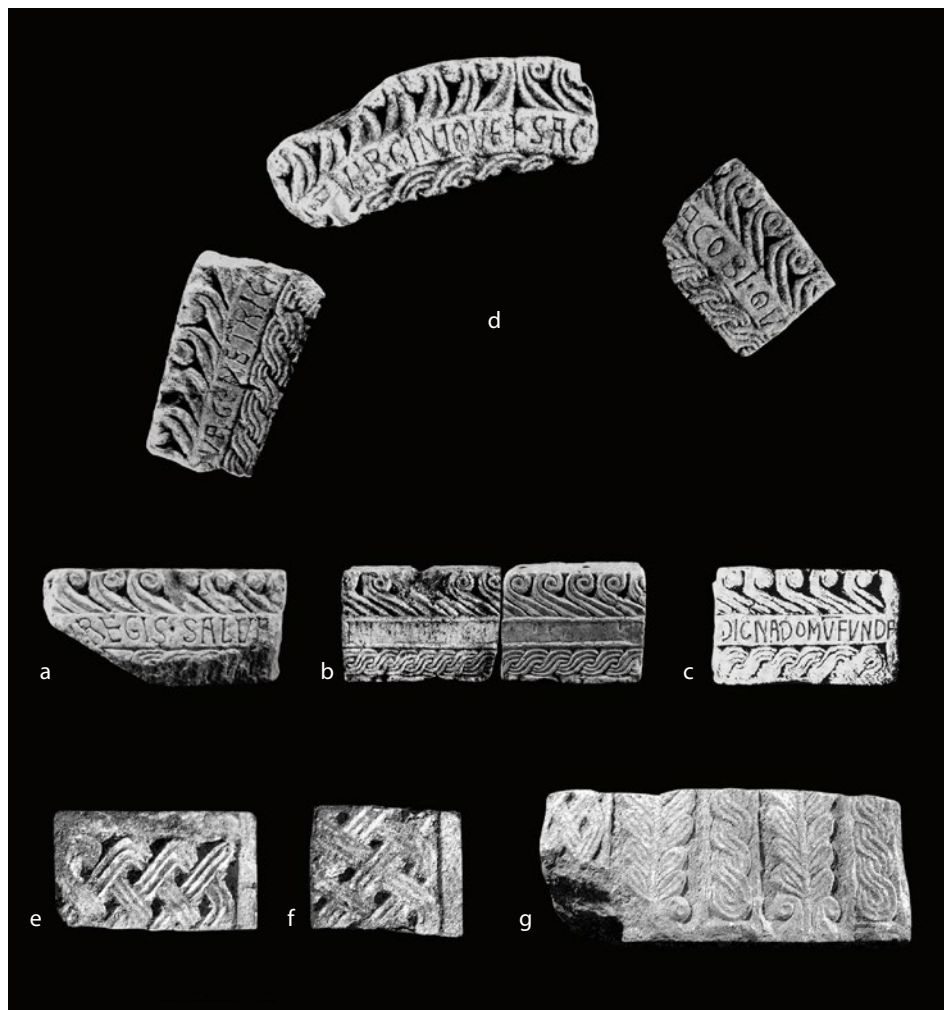
Unatoč dosta brojnim pronalascima ponajprije predromaničkih ulomaka unutar današnje parohijske crkve Sv. Georgija u Pađenima i uokolo nje, koji pouzdano upućuju na postojanje neke ranije sakralne građevine iz ranosrednjovjekovnog razdoblja, sustavna arheološka istraživanja na tom lokalitetu ni do danas nisu provedena, pa tek ostaje nada da će do toga ipak doći u budućnosti. Naime, ta bi istraživanja zasigurno rezultirala još nekim pronalascima dijelova liturgijskih instalacija, a možda bi se uspjeli pronaći i temelji izvorne predromaničke crkve, pa bi se možda utvrdio i njezin tlocrtni oblik koji je do danas još uvijek ostao samo u sferi nagađanja.

Ipak, od svih pađenskih ulomaka najzanimljiviji je jedan dio arhitrava oltarne ograde iz čijega se sačuvanoga epigrafičkog teksta da iščitati ime nekoga progognjenog Rastimira [(R)*astimir persec(vtvs)*] (sl. 4), za kojega je u literaturi iznošeno mišljenje da je najvjerojatnije riječ o donatoru gradnje crkve ili njezina opremanja liturgijskim instalacijama koji je bio tek običan vjernik,²² zatim da je riječ o nekome lokalnom hrvatskom odličniku,²³ pa čak i da je u pitanju župan.²⁴ Taj je reljef činio cjelinu s još četirima ulomcima arhitrava (sl. 5a-c), ali i ostalim dijelovima liturgijskih instalacija, među kojima se mogu prepoznati veći ulomak pluteja (sl. 5g), dva manja fragmenta pilastra (ili pilastara; sl. 5e-f) te tri ulomka luka oltarne ograde (sl. 5d). Svi su ti reljefi isklesani u bijelom sitnozrnatom vapnencu te su, po načinu klesanja i repertoaru ukrasnih motiva, atribuirani tzv. *Trogirskoj klesarskoj radionici*, pa su, u skladu s tim, i okvirno datirani u drugo ili treće desetljeće 9. stoljeća, tj. oko sredine prve polovine tog stoljeća.²⁵

Pađenski ulomci arhitrava oltarne ograde koje je izradila navedena klesarska produkcija slučajni su pronalasci iz 1890. godine u crkvi Sv. Georgija. Međutim, dok su dva reljefa, među njima i ulomak sa spomenom Rastimira, pronađena pri pregradnji crkvene apsida na dubini od dva metra ispod oltara, iste su godine druga dva fragmenta zamijećena u pločniku i u prednjem dijelu građevine.²⁶ Ulomku arhitrava s natpisom [...]DIGNA DOMV(m) FVNDA[vit...] u razdoblju između 1926. i 1944. godine gubi se svaki trag (sl. 5c).²⁷ Fragment s natpisom [...]R]ASTIMIR

5.
Trogirska klesarska radionica,
ulomci oltarne ograde
pronađeni na položaju crkve
Sv. Georgija u Pađenima kod
Knina, 2. četvrtina 9. stoljeća
(prema ideji autora izradio:
M. Košta)

Trogir Stonemason's Workshop,
fragments of the altar railing
discovered on the site of the
church of St George in Pađene
near Knin, second quarter of the
9th century

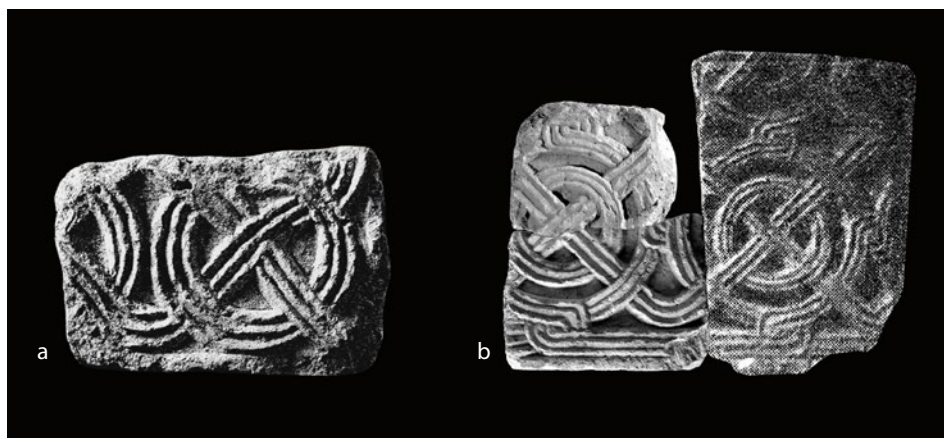
PERSEC[vtvs...] (sl. 4) prenesen je 10. kolovoza 1911. godine posredovanjem Špire Sinobada u Prvi muzej hrvatskih spomenika u Kninu. Ulomak arhitrava na kojem je natpis radiran bio je cjelovito sačuvan i kao takav pronađen, ali je naknadno prelomljen na dva manja fragmenta (sl. 5b), pa je lijevi ulomak skriven i ponovno primijećen u crkvi tijekom konzervatorskih radova 1987. godine, dok je desni fragment te cjeline, kao i ulomak s dijelom posvetnog natpisa [...*Christ*]I REGIS SALVAT[oris...] (sl. 5a), najprije bio sklonjen na tavan bratske kuće nedaleko od crkve, da bi oba ulomka 1954. godine s još nekim pađenskim reljefima bila prenesena u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.²⁸

Prednja ploha svih ulomaka arhitravā podijeljena je u tri dekorativne zone. U gornjem polju nalazi se niz masivnih kuka na kratkim i širokim dvoprutim nožicama i pužolikim zavojnicama sa širokim udubljenjem u središtu. Na jednom fragmentu kuke su polegnute nadesno, a na ostalim ulomcima na lijevu stranu. Središnju zonu arhitravā čini natpisno polje, a treći, donji pojas njihove prednje strane popunjava gusta dvotračna tropruta pletenica. Riječ je o trozonskoj podjeli ukrasne površine arhitravā koja je karakteristična za reljefe *Trogirske klesarske radionice*, a u prilog njihovoj atribuciji toj klesarskoj produkciji ponajprije ide način klesanja dekorativnih motiva, kao i činjenica da su sačuvani još neki dijelovi liturgijskih instalacija, poput pluteja, pilastra i luka oltarne ograde, koji po svojem oblikovanju također pokazuju da su pripadali istoj cjelini oltarne ograde, a time i da su proizvodi istih majstora

6.

Ulomci dvaju predromaničkih pluteja oltarne ograde pronađeni na položaju crkve Sv. Georgija u Pađenima kod Knina, sredina druge polovine 9. stoljeća (izvor: IVAN JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća /doktorski rad, 2. dio*, Zagreb, 2013., 107, 5–6)

Fragments of two pre-Romanesque plutei from the altar railing discovered at the church of St George in Pađene near Knin, middle of the second half of the 9th century

klesara. Osim tih ulomaka, u Pađenima su pronađena još dva reljefa (oba su pripadala plutejima oltarne ograde) od kojih se jedan može pripisati klesarima tzv. *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* (sl. 6a), a drugi majstorima tzv. *Benediktinske klesarske radionice iz istog vremena* (sl. 6b).²⁹ To ujedno znači da ih treba datirati u posljednju četvrtinu 9. stoljeća, pa je na temelju toga moguće i zaključiti da je do promjene liturgijskih instalacija u pretpostavljenoj predromaničkoj crkvi u današnjim Pađenima došlo za Branimirova vladanja hrvatskom kneževinom.

Ipak, posebnu su pozornost u znanstvenoj literaturi predromanički reljefi iz Pađena privukli zbog činjenice da je na jednom ulomku arhitrava *Trogirske klesarske radionice* zamijećen fenomen *damnatio memoriae*, tj. da je zbog „brisanja sjećanja” na neku osobu taj dio epigrafičkoga teksta naknadno otučen. Drugi zanimljivi detalj jest spomen izvjesnoga progonjenog Rastimira za kojega se dosad samo pretpostavljalo tko bi on mogao biti, ali je uglavnom bilo zanemarivano da je iza njegova imena, umjesto neke uobičajene titule (npr. *dux* ili *iupanus*), stajao pridjev *persecutus* (progonjen), kao i da on očito nije smetao onima koji su u nekome kasnijem vremenu namjerno otklesali jedan dio posvetnog natpisa s iste trabeacije oltarne ograde, na kojem se zacijelo nalazio spomen osobe koja im se iz nekog razloga zamjerila, najvjerojatnije nekoga hrvatskog kneza spomenutog u datacijskoj formuli.

* * *

Dakle, među dijelovima arhitrava oltarne ograde (zasad „nestale”) crkve u Pađenima, ulomak koji privlači posebnu pozornost jest onaj s čijega se posvetnog natpisa iščitava ime [R]ASTIMIR i pridjev PERSEC[vtvs] (sl. 4). Upravo potonja riječ odskače od formulaičnog jezika standardnog za takav tip natpisa jer na neobičan način zrcali svijet realnih društvenih odnosa. Naime, posvetni natpisi na liturgijskim instalacijama, dio čega je natpis iz Pađena nedvojbeno bio, uobičajeno donose tek ime i titulu kojom se definira istaknuti društveni status bilo onoga tko nadarbinu daje, bilo vladara čijom je vladavinom vremenski definiran pothvat izgradnje ili uređenja neke sakralne građevine.³⁰ Međutim, riječ *persecutus* u natpisu s ulomka arhitrava iz Pađena otvara prozor prema dramatičnomu društvenom trenutku u kojem je određena osoba, a tu je zacijelo riječ o nekome tko je priskrbio sredstva za izgradnju crkve ili za njezino opremanje liturgijskim instalacijama, prethodno postala žrtvom progona.³¹ Stvar postaje to zanimljivijom što je *Rastimir persecutus* s arhitrava iz Pađena „preživio” postupak uklanjanja uspomene (*damnatio memoriae*) tijekom koje je, po svemu sudeći, otučeno, tj. „izbrisano” ime hrvatskog vladara koji je Rastimiru pružio utočište pred progonom.³² To Rastimira s pađenskog arhitrava čini još zanimljivijom osobom, a njegovu identifikaciju u stanovitom smislu lakšom.

Za početak valja svakako upozoriti na to da sačuvana vrela za područje Kneževine Hrvatske, a potom i Hrvatskog Kraljevstva, za razdoblje ranoga srednjeg vijeka ne poznaju ni jednog Rastimira. Dovoljno je u tome smislu zaviriti u kazala poznate Šišićeve *Povijesti Hrvata* ili pak u isto tako dobro poznate zbirke ranosrednjovjekovnih vrela – *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia* Franje Račkog – tamo nigdje nema tog imena. Jedino ime koje u tim djelima asocira na Rastimira jest ime kneza (*dux*) neimenovane kneževine smještene negdje na Savi, Ratimira, koji se spominje pod godinom 838. u skupini narativnih vrela bavarskog podrijetla. No, povezivanje kneza zasad nepoznate kneževine na Savi i Rastimira s natpisa iz Pađena nije tako jednostavno kako se na prvi pogled čini. Naime, skupina vrela o kojima je riječ, i koje ćemo u nastavku pretesti, tog kneza bilježi ne pod imenom pod kojim je ušao u historiografiju već jednoglasno s imenom *Ratimar* (*Ratymar*). Pitanje koje se postavlja jest sljedeće: može li se *Ratimar* bavarskih vrela, a ne Ratimir hrvatske (i uopće slavenske) historiografske tradicije, doista povezati s Rastimirom čije je ime zabilježeno na natpisu iz Pađena?

Prvi argument koji bi govorio u prilog takvom rješenju, i od kojega valja poći, jest vremensko preklapanje pojave *Ratimara* u pisanim vrelima pod godinom 838. s razdobljem djelovanja *Trogirske klesarske radionice*, koja je izradila oltarnu ogradu u neidentificiranoj (predromaničkoj) crkvi na području današnjih Pađena, na čijoj je trabeaciji bio uklesan natpis s Rastimirovim imenom, okvirno postavljenoga u prvu polovinu 9. stoljeća, ili još preciznije oko sredine te polovine.³³ Slijedeći tu misaonu nit, valja se pozabaviti problemom imena, tj. pokušati odgovoriti na već postavljeno pitanje o mogućnosti poistovjećivanja *Ratimara* iz bavarskih pisanih vrela s Rastimirom s natpisa o kojemu raspravljamo. Odmah valja upozoriti kako oblik imena *Ratimar* jednostavno nije prihvaćen kod slavofonih autora, bilo da je riječ o Česima, Hrvatima, Slovacima, Slovencima ili Srbima.³⁴ U kojoj je mjeri takva zamjena imena opravdana, teško je odgovoriti – držimo li se metodološkog pravila po kojemu srednjovjekovna imena valja reproducirati u obliku u kojem ih bilježe vrela na temelju kojih se i raspravlja o davnoj prošlosti, kao što je to uglavnom slučaj u njemačkoj i anglosaksonskoj tradiciji, mijenjati oblik *Ratimar* u Ratimir u znanstvenim tekstovima ne čini se opravdanim. Problem ne postaje jednostavnijim ni uzme li se u obzir da sa sigurnošću ne možemo znati kako je doista zvučao stvarni izgovor imena zabilježenog kao *Ratimar*.³⁵ Stvarnomu pak obliku takvih imena s dočekom -mir možemo se ponešto približiti razmotri li se način na koji su ona bilježena u povijesnom vrelu u kojem nalazimo i spomen oblika *Ratimar*, a to je dobro poznato djelo *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (dalje: *Conversio*), sastavljeno najvjerojatnije 870. godine za potrebe dokazivanja jurisdikcijskih prava salcburške Crkve na krajeve do rijeke Drave.³⁶

Takva se imena u tekstu doista pojavljuju – *Chotemir*, *Liutemir*, *Witemir*, ali se u istoj skupini s njima pojavljuje i ime *Goimer*.³⁷ S obzirom na to da su sva imena te skupine tek dio popisa svjedoka na ispravi izdanoj 25. siječnja 850. godine, a koja je prepričana u 11. glavi, razumno je pretpostaviti da su ona zapravo samo prepisana u tom obliku. To potvrđuje i činjenica da se jedno od tih imena – *Witemir* – pojavljuje u 13. glavi, ali u tome slučaju u obliku *Wittimar*.³⁸ Čini se, međutim, kako je i tada opet riječ o prijepisu s neke isprave, izdane kada je na posjedu *Witemira/Wittimara* posvećena crkva Sv. Stjepana, i to na njegov blagdan, 26. prosinca 864. godine. No, sačuvana je i treća verzija istog imena jer su trojica iz one skupine svjedoka s isprave od 25. siječnja 850. godine u nekom trenutku zajedno posjetila crkvenu instituciju u kojoj se čuvao tzv. Čedadski evanđeljar, gdje su na fol. 6v zapisana njihova imena,³⁹ zajedno s ostalima koji su tom prigodom boravili na istom mjestu. U toj prigodi zabilježen je i treći oblik imena, pri čemu je i grafija prvog slova drukčija – *Uuitmar*. U toj je skupini hodočasnika, međutim, bio i *Liutemir* s onog popisa svjedoka iz

850. godine, no njegovo je ime u toj prigodi zapisano u obliku *Lutomer*. Sve to daje nam za pravo zaključiti kako je nemoguće raspoznati stvarni oblik slavenskih imena zapisanih u različitim tekstovima franačkoga, tj. bavarskog podrijetla, ali i da osuvremenjeni oblici nekih od tih imena imaju logiku i opravdanje, poglavito u slučaju kad su zabilježene različite verzije takvih imena.

Vraćajući se *Ratimaru*, čije se ime ipak pojavljuje samo u toj formi, pa ga se može onda zadržati i u izvornom obliku, valja naznačiti kako se u pripovijesti u *Conversio*, u 10. glavi u kojoj se spominje njegovo ime, pojavljuje još jedan antroponim u kojem je pretpostavljeni dočetak -mir ispisan u obliku -mar. Riječ je o moravskom knezu koji se obično naziva Mojmirom, a koji je u tom djelu zapisan kao *Moimar(us)*.⁴⁰ Iz toga bi se dalo zaključiti da je vrelo iz kojega je preuzeta pripovijest o kojoj je riječ slavenska imena na -mir dosljedno bilježilo s dočekom -mar. U takvim okolnostima realnom postaje i mogućnost da oblik *Ratimar* zabilježen u *Conversio*, ali i u drugim vrelima bavarske provenijencije, stvarno može biti iskvarena verzija imena Rastimir, kako je ono zabilježeno na arhitravu iz Pađena, gdje je sam nositelj mogao imati kontrolu nad time kako će mu ime biti ispisan u posvetnom natpisu koji je dao sastaviti. Pri tome valja naznačiti kako bi logici tvorbe (staro)slavenskih imena više odgovarao oblik „Rastimir” nego „Ratimir”, bar prema poznatome suvremenom slučaju moravskog kneza Rastislava (a ne Ratislava), čije je ime u franačkim/bavarskim vrelima zabilježeno u formama *Rastizus*, *Rastizen* i *Resticius*.⁴¹ No, ključni i konačni element koji određuje takvu identifikaciju postaje upravo izraz *persecutus*, pa u tome smislu valja pretrasti vrela koja govore o *Ratimaru*.

Kako je već naznačeno, knez nepoznate kneževine s tim imenom pojavljuje se u *Conversio* u 10. glavi,⁴² i to povezan s pripoviješću o Pribini, kasnijem knezu Donje Panonije. Tu se, naime, nalazi cjelovita priča prema kojoj je Pribinu iz njegove kneževine, koja je prema općem sudu povjesničara imala središte u Njitri,⁴³ protjerao moravski knez *Moimar*, nakon čega je protjerani knez sa svojom pratnjom, koja je uključivala i njegova sina Kocelja, našao pobježište kod Franaka. Tu ga je pod svoje okrilje prihvatio prefekt bavarskog istoka, *Ratbod*, koji ga je odmah predstavio kralju Ludoviku Njemačkom te je on, po kraljevu nalogu, bio pokršten i ostavljen prefektu na skrb. Nakon nekog vremena između Pribine i *Ratboda* došlo je do svađe i sukoba, pa se Pribina u strahu od dotadašnjeg zaštitnika utekao bijegu i dospio kod Bugara. Dalje tekst daje sljedeće informacije:

„Ne mnogo kasnije (dakle, nakon bijega; op. a.) od Bugara je (Pribina; op. a.) dospio na područje vlasti kneza Ratimara. U to vrijeme kralj Bavaraca Ludovik poslao je Ratboda s velikom vojskom kako bi protjerao kneza Ratimara. Ovaj se, ne vjerujući da se može održati, dao u bijeg sa svojima, koji su izbjegli pogibiju. Prije rečeni pak Pribina zaostao je te je sa svojima prešao rijeku Savu i tamo primljen od grofa Salachona pomirio se s Ratbodom.”⁴⁴

Uz tu nešto opširniju i relativno raniju tekstualnu tradiciju, nastalu, kako je rečeno, početkom sedamdesetih godina 9. stoljeća, vrlo kratke i gotovo istovjetne vijesti o pohodu bavarske vojske protiv *Ratimara* donose najmanje tri bavarska kompilatorska analistička djela relativno kasnog postanka, s kraja 12. i iz 13. stoljeća – *Annales sancti Rudberti Salisburgensis*;⁴⁵ *Auctarium Garstense*;⁴⁶ te *Annales Iuvavenses maximi*,⁴⁷ koja očigledno crpe tu informaciju iz nekoga zajedničkog vrela. Te štire i dekontekstualizirane vijesti poslužile su modernim povjesničarima kao osnovica za rastuće konstrukcije u kojima su se pojedine konjektive s vremenom pretvorile u „činjenice”, a one su potom postale osnovica za nova domišljanja. Te su konstrukcije zamjetne i kod hrvatskih i kod drugih inozemnih povjesničara, ponajprije slovenskih i njemačkih, pa onda i onih s anglosaksonskog područja (bez obzira na njihovo podrijetlo), i to u mjeri u kojoj se oslanjaju na rezultate do kojih se došlo u

navedenim historiografijama.⁴⁸ Razmatrati sve takve slučajeve zahtijevalo bi posebnu publikaciju, pa ćemo stoga za ogleđnu raščlambu uzeti tek tekst bečkog povjesničara Herwiga Wolframa, za kojega je u literaturi već primijećeno kako mu „učene konjektуре odnose prevagu nad informacijama”.⁴⁹ Za ovu će prigodu biti dostatno razmotriti način na koji Wolfram stvara podlogu za razvijanje svojih interpretacija iz učenih konjektura bez uporišta u činjenicama. Evo, dakle, što Wolfram kaže o ranosrednjovjekovnom Sisku:

„Sisak je bio glavno središte (Pannoniae) Saviae. U vrijeme ‘Ljudevitova rata’ od 818. do 823., Sisak je funkcionirao kao glavno središte Donjopanonske Kneževine, koja je bila u vazalnome statusu spram Karolinškoga Carstva. Mjesto se smatralo jakom utvrdom, smještenom na strmome brijegu na utoku Kupe u Savu. Premda se Sisak kasnije izravno ne spominje kao sjedište bilo Ratimara ili Brazlava, njegova središnja pozicija sugerira kako je i u to doba nastavio funkcionirati kao glavno središte”.⁵⁰

Na tome temelju gradi Wolfram dalje u knjizi interpretaciju o tzv. „Sisačkoj Kneževini”,⁵¹ pri čemu ne objašnjava kako se to Donjopanonska Kneževina sa središtem u Sisku odjednom „pretvorila” u Pribininu Donju Panoniju s južnom granicom na Dravi. No, u citiranom tekstu o Sisku jasno se razabire samo jedna činjenica, a to je da je *Siscia* bila središte *Pannoniae Saviae*, no autor ne smatra potrebnim pojasniti da je *Pannonia Savia* nastala Dioklecijanovom podjelom starije rimske provincije Gornje Panonije (*Pannonia Superior*), ustrojene još u vrijeme cara Trajana u prvom desetljeću 2. stoljeća, i to kao njezin južni dio (južno od rijeke Drave), iz čega je razvidno da Sisak nikad nije bio u (rimskoj) provinciji Donjoj Panoniji, već, upravo suprotno, u Gornjoj (sl. 7). Uzimajući to u obzir, nije nikakvo čudo što se u vrelima koja govore o „Ljudevitovu ratu” (koji je počeo 819. a ne 818. godine), a to su u prvom redu *Annales regni Francorum* (u različitim inačicama; inače, dalje u tekstu

7.
Karta rimskih provincija
Pannoniae Superior i *Pannoniae Inferior* nakon teritorijalne podjele iz vremena cara Trajana (98. – 117.) u prvom desetljeću 2. stoljeća (izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Pannonia_Inferior#/media/File:Pannonia02.png; prema ideji autorā prilagodio: M. Košta)

Map of the Roman provinces of *Pannonia Superior* and *Pannonia Inferior* after the territorial division during the reign of Emperor Trajan (98-117), in the first decade of the 2nd century

ARF) Sisak spominje samo jednom, i to kao *civitas* iz koje je Ljudevit 822. godine pobjegao pred nadolazećom franačkom vojnom silom,⁵² iz čega je nemoguće zaključiti kako je to bilo Ljudevitovo „glavno središte”. Protiv takve interpretacije govori i to što je 819. godine u sklopu tog rata dalmatinski knez Borna dočekaio Ljudevita, koji je krenuo protiv njega, na rijeci Kupi,⁵³ što znači otprilike na geografskoj širini Siska, ako već ne i u samoj njegovoj blizini, pa bi bilo u najmanju ruku čudno da je upravo tu bilo glavno sjedište kneza Donje Panonije. Krećući dalje, teško je reći je li netko tadašnji Sisak smatrao „jakom utvrdom”, no ako i jest, to posve izvjesno nije bio Ljudevit, koji je iz Siska pobjegao na samu vijest o pojavi franačke vojske 822. godine (vidi bilj. 52), iz čega se može zaključiti kako nije računao s ozbiljnom mogućnošću obrane. K tomu, posve je izvjesno da ta „jaka utvrda” nije bila smještena na „strmom brijegu” jer toga u Sisku i njegovoj okolini jednostavno nema. Tu su se Wolframu očito pomiješala izvješća o istom ratu iz različitih godina, jer se pod godinom 820. govori o tome kako se Ljudevit sa svojim pred franačkom vojskom povukao u utvrdnu koju je izgradio „na suroj planini”, pa s Francima nije ni ratovao ni pregovarao.⁵⁴ Očito je tu bio zaštićen onime što se u ovom slučaju može smatrati „jakom utvrdom”, otkud proizlazi ponašanje koje stoji u punoj opreci s bijegom iz Siska. Dakle, sve što je rečeno o Sisku kao važnome „političkom i upravnom središtu” na početku 9. stoljeća jednostavno ne stoji, pa onda i pretpostavka o *Ratimaru* i *Brazlavu* kao knezovima Donjopanonske/Sisačke Kneževine ne prelazi prag puke spekulacije bez ikakva uporišta u poznatim činjenicama.

Wolframova „Sisačka Kneževina” u hrvatskoj historiografskoj tradiciji ima svoj pandan u tzv. Posavskoj Hrvatskoj ili Donjoj Panoniji knezova Ljudevita, Ratimira i Braslava, no stvarna osnovica tih konstrukta je potpuno ista i počiva na istoj vrsti spekulacije. Ishodište te spekulacije gotovo je nevjerojatna pogreška Franje Račkog, koji je davne 1879. godine, povezujući rimski svijet i doba Karolinga, napisao sljedeće rečenice:

„Ciela na ime Panonija bješe poslije svladanih Obara pridružena velikoj državi Karla velikog, te bi smatrana njezinim sastavnim dijelom. Ali upravno bješe podijeljena u dvie upravne oblasti, na ime u gornju i u donju Panoniju. Odavle govore suvremeni franački ljetopisi o ‘Pannonia superior’ i ‘Pannonia inferior’, te razumievajući obje ‘Pannonia utraque’ i u pl. ‘Pannoniae’. Gornja Panonija obuhvaćala je zemlju između Dunava i Drave, donja između Drave i Save s glavnim gradom Siskom. Odatle se vidi, da je Karlo vel., taj uzkrisitelj zapadne rimske carevine i rimskih predaja, kod ustrojstva novo stečene zemlje u prednjem Podunavlju imao pred očima ustrojstveni obrazac rimske države za posljednje dobe njezina u onom zemlji gospodstva. Karlova Panonija gornja obuhvaćala je rimsku Panoniju gornju s Valeriom, a tako i Karlova Panonija donja obuhvaćala je rimsku Panoniju donju sa savskom, obalnom.”⁵⁵

No, pišući nekoliko desetljeća nakon Račkog, Ferdo Šišić je, govoreći o rimskome teritorijalnom ustroju, bio mnogo precizniji i jasniji te je jednostavno i točno ustvrdio:

„Već godine 10. po Hr., odmah poslije ugušena ustanka, Rimljani su podijelili doslije jedinstvenu provinciju Ilirik (provincia Hillyrici, Illyricum) u dvije: Panoniju i Dalmaciju. (...) Ali otkad se rimska vlast utvrdila po čitavoj desnoj obali Dunava, ubrzo se pokazala potreba, da se Panonija podvoji. Dioba te provincije u dvije odjelite, Gornju ili Zapadnu (Pannonia Superior, ή άνω Παννώνια) i Donju ili Istočnu (Pannonia Inferior, ή κάτω Παννώνια), zbilila se za cara Trajana između 105. i 107. po Hr. Granica među njima tekla je na današnjoj hrvatskoj zemlji otprilike pravcem povučeni od Moslavine na Dravi do blizu istočne obale Vrbasova ušća u Savu. Potom provede krajem III. vijeka car Dioklecijan novu promjenu, a ta se onda konačno ustalila za Konstantina Velikoga (oko 325.). (...) Tada se raspadoše dotadanje obje Panonije na četiri odjelite provincije, od kojih su obrazovale na današnjoj hrvatskoj zemlji

s desne obale Drave i Dunava, od dravskoga do savskoga ušća, Savia (Ripariensis, Interamnia) sa središtem u Sisciji jednu, a Pannonia II. (secunda, Inferior, docnije Sirminesis) sa središtem u Sirmiju drugu, dok su se Pannonia I. (prima, Superior) sa središtem u Savariji (Szombathely) i Valeria sa središtem u gradu Sopianae (Pečuh) sterala u današnjoj zapadnoj Ugarskoj.⁵⁶

Nakon što je tako jasno naznačio što je bila Donja Panonija, Šišić je dalje u tekstu, kad je došao u priliku govoriti o vremenu kneza Ljudevita, krajnje oprezno ali i proračunato, izbjegao spominjanje njegove titule donjopanonskog kneza, dok je o njegovoj zemlji govorio isključivo kao o Panonskoj Hrvatskoj na teritoriju nekadašnje *Pannoniae Saviae*, naseljenoj Panonskim Hrvatima.⁵⁷ Isto je to ponovio i u vezi s Ratimirom, kojemu jedva da je posvetio koju rečenicu, ponovno poistovjetivši Savsku Panoniju s Panonskom Hrvatskom, a koja se u tekstu opet pojavljuje u vrijeme vladavine kneza Braslava, za kojega se inače u suvremenim vrelima navodi kako je osamdesetih i devedesetih godina 9. stoljeća upravljao „pokrajinom između rijeka Save i Drave” (*regnum inter Dravum et Savum flumine*),⁵⁸ što je na stanoviti način dalo uporište tezi o Dravi kao sjevernoj granici Donje Panonije.

Panonska Hrvatska, unatoč jasnom Šišićevu stajalištu, učvrstila se kao *alias* za Donju Panoniju Franje Račkog, što se u hrvatskoj historiografskoj tradiciji počelo propitivati tek od sredine devedesetih godina 20. stoljeća. Tako je Lujo Margetić počeo razvijati tezu kako je Slavonija još od ranoga srednjeg vijeka zasebna „zemlja”, čiji postanak razdvaja od Donje Panonije i povezuje s tvrdnjom iz djela *De administrando imperio* prema kojoj se „dio Hrvata iz Dalmacije odselio i zavladao Ilirikom i Panonijom”. Pri tomu kneza Ratimira, kako ga i on naziva, tumači kao osobu koja je predvodila taj pohod. Uklanjanje Ratimira 838. godine povezuje s odnosima italjskog kralja i kasnijega (od 840. godine) franačkog cara Lotara i istočnofranačkog kralja Ludovika Njemačkog, tvrdeći kako je sam čin uklanjanja Ratimira zadovoljio Ludovikove ambicije.⁵⁹ Nekako u isto vrijeme Neven Budak se pozabavio prilikama u južnom dijelu Panonije kroz raspravu o ranosrednjovjekovnom Sisku, oslanjajući se na nove interpretacije, prije svega na Herwiga Wolframa i njegova tumačenja materijala onodobnih vrela. Odatle je preuzeo tvrdnju kako su dvadesetih godina 9. stoljeća (točnije 828. godine kako to zastupa Wolfram) Franci preustrojili upravnu podjelu Panonije, nad kojom je vlast zadobio Ludovik Njemački, „uspostavom granice između Donje i Gornje Panonije na Dravi”. Iz tvrdnje da je Pribina „prešao na područje sisačkoga kneza Ratimira” proizlazi izjednačavanje Donje Panonije i Wolframove „Sisačke Kneževine”, ali se nekoliko rečenica poslije, u prikazu stanja osamdesetih godina 9. stoljeća, bez objašnjenja u tekstu pojavljuju dvije Donje Panonije, „sjeverno i južno od Drave”.⁶⁰

Detaljan prikaz stanja na prostoru „međurječja” tijekom 9. stoljeća, što znači na prostoru dijelom omeđenom rijekama Dravom i Savom, pokušao je u novije vrijeme dati Hrvoje Gračanin. On je krenuo od uobičajene postavke prema kojoj je „središte” vlasti donjopanonskog kneza Ljudevita bio „grad Siscija”, a koja je očito samorazumljiva.⁶¹ Potom je prihvatio i Wolframovu tezu prema kojoj je 828. godine cijeli prostor koji je dotad bio pod nadležnošću furlanskog markgrofa došao pod vlast Ludovika Njemačkog te postao dio jurisdikcije njegova „prefekta Istoka”.⁶² Teritorij Donjopanonske Kneževine Gračanin ocrtava začuđujuće precizno te eksplicitno tvrdi da je sjeverna granica te kneževine na Dravi, dok Gornju Panoniju isto tako jasno ograničava na prostor „između Rabe, Drave i Dunava”.⁶³ No, bez ikakva objašnjenja već na sljedećoj stranici pojavljuju mu se dvije Donje Panonije, jedna „dodravska”, a druga „prekodravska”.⁶⁴ Argument za takav zaključak Gračanin nalazi u dvama različitim i vremenski vrlo udaljenim izričajima iz vrela – s jedne strane tvrdi da je nasljednik donjopanonskog kneza nosio titulu „*dux Pannoniae Ulterioris*” (knez Ono-

strane Panonije), dok se za kneževinu uvriježio opisni naziv *regnum inter Dravum et Savum* ('državina/kneževina između Drave i Save'). No, izričaj *dux Pannoniae Ulterioris* potječe iz vrela nastaloga u sredini 11. stoljeća, kronike poznatog učenjaka tog doba i redovnika u benediktinskom samostanu Reichenau, Hermana Augiensisa.⁶⁵ U to doba, nakon mađarskog osvajanja Panonije, znanje imperijalne rimske geografije više nije imalo isti smisao kao u 9. stoljeću, pa Herman umjesto pojmova karolinškog doba, *Pannonia Inferior* i *Pannonia Superior*, rabi pojmove *Pannonia Citerior* i *Pannonia Ulterior*, no ne kao sinonime.⁶⁶ Iz predočenoga je posve jasno da se, u najmanju ruku, izričaj Hermana Augiensisa ne može bez opširnije rasprave i dobrih argumenata upotrebljavati kao vrelo informacija o stanju u 9. stoljeću, pogotovo ne kao jedini dokaz da je *Pannonia Inferior* karolinških izvora isto što i *ulterior Pannonia* iz teksta nastalog sredinom 11. stoljeća.

U svjetlu svega što je o Donjoj Panoniji rečeno u historiografiji čini se kako je pravi put za rješenje dvojbe o značenju tog pojma, tj. kako se on rabio u vrelima karolinškog doba, krenuti od njegova značenja u rimskoj imperijalnoj geografiji te razmotriti u kojoj je mjeri u učenim i vladajućim krugovima Karolinškog Carstva očuvano to geografsko znanje. Kroz takvu će raščlambu postati jasnije što je taj pojam mogao značiti te će se na taj način olakšati i rasprava o tome može li ga se onda povezati s knezom *Ratimaronom*, tj. zemljom kojom je on vladao. Što se razvoja administrativne ustrojbe panonskog prostora u Rimskom Carstvu tiče, nema potrebe ići dalje od onoga što je davno napisao Ferdo Šišić jer se spoznaje u tom smislu nisu do danas bitno promijenile. Pri tome se u kontekstu ovdje predočene rasprave svakako najvažnijim čini njegov temeljni stav o tome da je pojam *Pannonia Superior* pojednostavnjeno označavao zapadni dio Panonije, dok je pojam *Pannonia Inferior* pokrivaio istočni dio panonskog prostora do Dunava (sl. 7). Što se pak uporabe pojmova u izvorima karolinškog doba tiče, jasno je da u tim tekstovima nema ni natruhe o administrativnim jedinicama nastalim Dioklecijanovom podjelom teritorija dotadašnjih provincija, tj. u njima se ne spominju *Pannonia Prima*, *Pannonia Savia*, *Pannonia Valeria* i *Pannonia Secunda*. To onda na dnevni red stavlja pitanje što se o rimskoj imperijalnoj geografiji znalo u 9. stoljeću. Odgovor na njega može se potražiti u raspravama autorica i autora kakvi su Marcia Kupfer, Patrick Gautier-Dalché, Natalia Lozovsky i Emily Albu. Iz njih se može nedvojbeno zaključiti kako je to znanje, i ono u obliku tekstova, kao i ono u obliku zemljovida, bilo dobro poznato u učenim krugovima karolinškog doba koji su k tomu bili usko povezani s vladajućim krugovima Carstva Karla Velikog i njegovih nasljednika.⁶⁷ Kako to, kroz raščlambu geografskih tekstova u jednom rukopisu iz 9. stoljeća, zaključuje Natalia Lozovsky, za njegova autora „rimske ideje o prostoru i ljudima tvorili su osnovicu na kojoj je on gradio pripovijest o mijenama moći od Rimljana do Franaka”.⁶⁸ Prostor starih rimskih provincija punio se tijekom vremena novim sadržajima, tj. populacijama, pa je to u pojedinim slučajevima vodilo i do promjene nazivlja, pa čak i deformiranja percepcije provincija, ali je svijest o starom nazivlju opstajala u učenim i visokim političkim krugovima.⁶⁹ U takvim okolnostima čini se gotovo nemogućim da se percepcija Panonije u vladajućim karolinškim krugovima toliko promijenila da je stara ideja o Donjoj Panoniji kao istočnom dijelu nekadašnje jedinstvene provincije Panonije preokrenuta u shvaćanje kakvo je zastupala moderna historiografija, prema kojemu je taj pojam počeo označavati isključivo krajeve južno od Drave. Protiv takve interpretacije konačno jasno govori i činjenica da autor *Conversio* precizno i nedvojbeno na više mjesta prostor kneževine već spominjanoga Pribine, nastale nakon 840. godine voljom kralja Ludovika Njemačkog, na ozemlju ograničenome rijekama Rabom, Dravom i Dunavom, naziva Donjom Panonijom.⁷⁰ Iz svega toga nedvojbeno proizlazi da je karolinška Donja Panonija u zemljopisnom smislu korespondirala s istoimenom rimskom provincijom iz vre-

mena prije Diokelecijanova preustroja te da je svoje ime dugovala vezi s „donjim” tokom Dunava, do kojega je sezala. Kako i zašto je u drugom desetljeću 9. stoljeća dobila upravitelja u liku dobro poznatog Ljudevita, nije predmet rasprave u ovoj prigodi, ali valja naglasiti da su i Gornja i Donja Panonija, zajedno s Karantanijom, od vremena uništenja Avarskog Kaganata, bile dio jurisdikcijskog područja Karlova sina Pipina, koji je nosio titulu italjskog kralja, te pod izravnom upravom furlanskog markgrofa. Čini se prilično izvjesnim kako u tome okviru nakon konačnog poraza i smrti Ljudevita 823. godine kneževina Donja Panonija nije obnovljena, ali je zato pitanje upravnih jurisdikcija na tom prostoru riješeno na nov način reformom iz 828. godine.⁷¹

Sa svim ovim spoznajama očito nema smisla dalje ustrajavati na ideji prema kojoj je kneževina *Ratimara*, iz koje je protjeran 838. godine, bila ona „donjopanonska”, tj. „sisačka” politička tvorba, o kojoj se dosad govorilo u historiografiji. Stoga se čini umjesnim pokušati drukčijim pristupom problemu situiranja te kneževine potražiti uvjerljivija rješenja.

U tom smislu čini se da pravi put rješenja otvara pitanje gdje je i zašto Ludovik Njemački mogao imati stvarnog interesa pokrenuti veliki vojni pohod tijekom 838. godine, angažirajući bavarski kontingent kao cjelinu. Ta je godina za još uvijek mladog vladara bila zapravo svojevrсна točka preokreta – od očeva miljenika, koji je u prethodnim godinama širio svoje područje vladanja, on je naglo izgubio očevu naklonost i postao „otpadnik”, pa je i u trenutku svoje smrti car Ludovik Pobožni još uvijek bio ljut na sina. S time u vezi valja ponoviti zaključak koji je u historiografiji već postao opće mjesto – politički život Carstva, poglavito za vladavine cara Ludovika Pobožnog, bio je definiran obiteljskim prilikama i odnosima unutar vladajuće dinastije. Stoga se na trenutak valja vratiti na 837. godinu i u najkraćim crtama orisati tadašnje prilike – Ludovik Njemački, koji je u skladu s očevom odlukom vladao Bavarskom od 826. godine, u međuvremenu je pod svoju kontrolu stavio pojedine krajeve oko Rajne, pa se do 837. za svoje kraljevstvo koristio pojmom „Istočna Francka”. K tomu je bio i designirani zaštitnik najmlađeg brata, Karla Čelavog, o kojemu je car posebno skrbio i nastojao ga zaštititi od starije polubraće. Najstariji sin i nasljednik carske titule, Lotar, vladao je Italjskim Kraljevstvom koje je s Bavarskom, tj. kraljevstvom Ludovika Njemačkog, graničilo u Alpama. Lotarov odnos s ocem tridesetih godina 9. stoljeća, zbog sklopa različitih uzroka, nije baš odgovarao idealu očinske i sinove ljubavi, a ni odnosi između braće nisu bili lišeni napetosti koje su ponajprije proizlazile iz problema oko podjele (budućeg) nasljeđa.⁷²

U takvim je okolnostima sredinom 837. godine car Ludovik Pobožni odlučio s vojskom i sinovima Ludovikom Njemačkim i Pipinom krenuti u Italiju, tj. u Rim, kako bi zaštitio papu. Tražio je od Lotara da kao vjerni sin pripremi sve što je u logističkom smislu potrebno za takav pohod, no Lotarov je odgovor bio iznenađujući – jednostavno je zatvorio sve alpske prijelaze prema Italiji, očito onemogućujući prilaz svojem području iz smjera Bavorske, gdje je Ludovik Njemački doista okupljao snage za predviđenu ekspediciju.⁷³ No pohod je propao jer su u međuvremenu danski pirati izazvali hitnu carsku intervenciju, a onda je potkraj iste godine na saboru Ludovik Njemački svjedočio carevoj odluci o definiranju područja vladavine najmlađeg careva sina i svojeg polubrata Karla Čelavog. Vrativši se na područje svojeg vladanja, Ludovik Njemački se u ožujku 838. godine, negdje u Alpama, susreo s bratom Lotarom, što je kod cara pobudilo sumnje glede toga da braća spremaju pobunu zbog njegove odluke o budućem nasljeđu Karla Čelavog, pa je od dotad omiljenog sina Ludovika zahtijevao osobno obrazloženje. Ludovik se doista pojavio na dvoru u travnju te godine, pa je izgledalo kao da je problem riješen polaganjem njegove svečane prisege ocu, koji ga je otpustio s dvora tražeći od njega dolazak na zakazani sabor u Nijmegen. Kad se, međutim, Ludovik Njemački u

lipnju 838. godine pojavio u Nijmegenu, stvari su izgledale posve drukčije – došlo je do otvorene konfrontacije između njega i oca te je mladi kralj izgubio sve ono što je držao izvan granica Bavorske, a što mu je tad otac oduzeo pod pretekstom neopravdanog držanja.⁷⁴

Pozadinu tih zbivanja nije ni danas lako jasno razabrati, no čini se kako su glavne uloge u promjeni očeva raspoloženja spram Ludovika Njemačkog odigrali, s jedne strane, dvorska frakcija na čelu s nadbiskupom Mainza Otgarom i grofom od Metzsa Adalbertom, a s druge strane carica Judita.⁷⁵ Njihove su spletke rezultirale pomirenjem Lotara s ocem i njegovim preuzimanjem uloge zaštitnika petnaestogodišnjeg Karla Ćelavog, tj. vraćanjem Ludovika Njemačkog u okviru Bavorske kojom je stvarno vladao i upravljao još od 826. godine.

Nije teško pretpostaviti da je Ludovik Njemački o svemu navedenome već imao informacije prije dolaska u Nijmegen u lipnju 838. godine (jer bi u protivnome njegovu svađu s ocem bilo teško objasniti), a to onda jasno ocrtava okolnosti u kojima je pokrenut pohod bavorske vojske na kneza *Ratimara*. Naime, uz taj vojni pohod Ludovik Njemački je pokrenuo i pohod na zapadnoj strani svojeg kraljevstva te je u studenome iste godine dosegnuo Frankfurt.⁷⁶ Uzimajući sve to u obzir, ne čini se vjerojatnim da bi mladi kralj u takvoj krizi trošio dragocjene resurse i energiju da je u slučaju pohoda protiv *Ratimara* bila riječ o knezu Donjopanonske Kneževine kakva je bila ona u drugom i trećem desetljeću 9. stoljeća, u vrijeme „Ljudevito-va rata”, a i čije je samo postojanje, uostalom, jako teško dokazivo. Riječ je, naime, o vrlo ozbiljnoj operaciji, pa je sila bavorske vojske bila takva, kako doznajemo iz *Conversio*, da je napadnuti knez procijenio kako nema nikakvih šansi za otpor, a njegovi su podanici koji su ipak pokušali pružiti otpor doživjeli ono što je opisano kao „pokolj” ili „krvoproliće” (*cedes donekle iskvarenog latiniteta*). U skladu s tim, u tekstu *Conversio* definiran je i sam cilj pohoda – *Ratimara* nije trebalo disciplinirati u smislu odgovora na njegovu eventualnu pobunu, ponajmanje zbog toga što je dao pribježište Pribini kako se često u literaturi predmnijevalo, već je od samoga početka namjera bila njegovo „uništenje” (*exterminandum*), dakle neopozivo uklanjanje s vlasti. S obzirom na to da se ne zna otkuda je autor *Conversio* preuzeo pripovijest u kojoj se *Ratimar* spominje, ne može se kao sigurno uzeti ni da je izvorno cilj pohoda bio baš tako artikuliran, no svejedno valja upozoriti na to kako se izričaj po kojemu je bavorska vojska bila upućena *ad exterminandum* kneza *Ratimara* zgodno nadopunjuje pojmom *persecutus* kojim je opisan status Rastimira na dijelu arhitrava oltarne ograde iz Pađena kod Knina.

Iz svega što je dosad rečeno može se zaključiti kako je cilj pohoda iz 838. godine najvjerojatnije bio osigurati prilaze Bavarskoj iz pravca Italije, tj. kako je smisao tog pothvata bio preduhitriti eventualni Lotarov udar protiv Ludovika Njemačkog, što je bilo povezano sa zatvaranjem prolaza preko Alpa iz 837. godine. U tom slučaju udar je bio usmjeren na staru pokrajinu Karniolu (*patria Carniola*; kasnija Kranjska), čiji se stanovnici spominju u vezi s Ljudevito-ovom pobunom, a zatim i ratom, i to kao njegovi saveznici. Pri tome se, u odnosnom dijelu teksta *ARF*-a, izrijeком veli kako stanovnici Karniole, čije se ime i izvodi iz imena pokrajine – *Carniolenses*, žive oko rijeke Save i susjedi su Furlancima.⁷⁷ Pokrajina se Karniola pod tim nazivom inače ponovno ne spominje sve do kraja 10. stoljeća,⁷⁸ što se čini prilično neobičnim s obzirom na to da je ona od trećeg desetljeća 9. stoljeća, nakon integracije Karantanije u sustav kraljevine Ludovika Njemačkog, bila praktično gotovo potpuno okružena teritorijem Franačkog Carstva. U njemačkoj i slovenskoj historiografskoj tradiciji Karniolu se pak, logikom spomena rijeke Save, povezivalo s pohodom protiv *Ratimara* iz 838. godine, ali ne u smislu da je riječ o njegovoj kneževini, već da je u pitanju grofovija kojom je upravljao izvjesni *comes Salachon* kojemu se, prema pripovijedanju u *Conversio*, nakon prelaska Save

predao Pribina. Takvo povezivanje *comesa Salachona*, kojemu je to inače jedini spomen u poznatim vrelima,⁷⁹ izgleda mnogo manje uvjerljivo od postupka koji se temelji na povezivanju tog imena s imenom *Salaho* koje se da iščitati iz jedne skupine hodočasničkih imena zapisanih na fol. 6r čuvenoga Čedadskog evanđelijara, a kojemu na čelu stoji ime *Brasclauo*. U transkripciji Uwe Ludwiga ta skupina od ukupno dvanaest imena nije prepoznata kao jedinstvena već je razdvojena u čak četiri odvojene skupine.⁸⁰ Drukčije čitanje, utemeljeno na prepoznavanju rukopisa i tinte te smisla uneska izgleda ovako:

*Brasclauo et uxor eius Uuentescella et filius eius
Nepokor † Purcart Purchart † Heimpertus
Yrminsuind Helmker Anzo Heririb Salaho ... Dobrami[ra].⁸¹*

Služeći se istom metodom kojom su se služili Michael Mitteraurer i drugi povjesničari koji su svoja istraživanja temeljili na ranosrednjovjekovnim genealogijama, moglo bi se zaključiti da je bavarski sudionik pohoda iz 838. godine – *comes Salahon* – bio jedan od zapovjednika u tome pohodu. Tek za zasluge u toj prigodi, koje su između ostaloga podrazumijevale i dovođenje nekadašnjeg bjegunca Pribine grofu Ratpotu/Ratbodu, mogao je dobiti posjed u Karnioli. U takvoj je interpretaciji njegov potomak istoga (rijetkog) imena pratio kneza Braslava prigodom posjeta hodočasničkom središtu u kojemu se čuvao Čedadski evanđelijar.

Dakle, ovdje je riječ tek o pretpostavci koja izgleda uvjerljivije od one po kojoj bi *comes Salacho* bio grof Karniole koji se nikad više ne spominje u sačuvanim vrelima, a koja se temelji isključivo na oznaci *comes* uz njegovo ime u tekstu *Conversio*. Protiv pretpostavke o *comesu Salachonu* kao grofu Karniole kojemu se Pribina predao, govori i sama rečenica o predaji potonjega kako je donosi *Conversio*. Tu se, naime, veli kako je Pribina zaostao iza *Ratimara* i njegove pratnje te se (očigledno) okrenuo natrag i prešavši Savu predao.⁸² U toj rečenici pojmovi *fluvius Sava* i *Salacho comes* ne stoje ni u kakvoj međusobnoj vezi, jer jedan pojam pojašnjava mjesto radnje, a drugi osobu koja je Pribinu tu (*ibique*) primila. Valja, međutim, primijetiti kako takve pojedinosti (s naglaskom poglavito na pojam *susceptus*, koji na određeni način „čuva obraz” Pribine) daju do znanja, a što se u daljnjem tekstu potvrđuje i na drugim mjestima, da je autor spisa *Conversio* u najmanju ruku dobro poznao „dinastičku” predaju Pribine i njegova sina Kocelja, ako ta već nije bila pretočena i u pisani tekst.

Ostavljajući, međutim, po strani argumente „protiv”, valja razmotriti argumente koji upućuju na zaključak gdje je bila *Ratimarova* kneževina. U prvome redu svakako valja naglasiti, iako je to implicitno već jasno, kako je riječ o slavenskoj gentilnoj kneževini na rubu Franačkog Carstva, kakve su tada Moravska i Hrvatska, a kakve su prije bile Karantanija, a potom i Donja Panonija.⁸³ Jedina moguća takva kneževina tridesetih godina 9. stoljeća koja bi svojim smještajem mogla biti poprište tih zbivanja, jest Karniola, čiji su se stanovnici kao cjelina, a to znači sa svojim vladarom, mogli 819. staviti na stranu Ljudevita u njegovu ratu s Francima, a potom, isto tako kao društvena i politička cjelina, predati furlanskome markgrofu Balderiku.⁸⁴ S druge strane, kako je Karniola praktično sa svih strana okružena područjima pod izravnom ili neizravnom franačkom vlašću, a koja seže sve do Dalmacije, ali i Panonije, gdje su nakon Ljudevitova ubojstva preostali lokalni slavenski „poglavari” (*duces*),⁸⁵ koje će ubrzo pokoriti Pribina, praktično je nemoguće da je ta kneževina izbjegla vazalni (tributarni) odnos spram Carstva. Činjenica, pak, da je *dux* *Ratimara*, kao vladara te kneževine, trebalo ukloniti, tj. „prognati”, signalizira u najmanju ruku da Ludovik Njemački nije imao nad njim punu kontrolu.

U daljnje razmatranje treba krenuti od toga da je poglavito njemačka historiografija (a pod njezinim utjecajem je to prihvaćeno i u historiografijama koje su na neki

način bile o njoj ovisne, poput hrvatske, slovenske, slovačke, itd.), izgradila stajalište prema kojemu su i Karniola, kao i ona „Sisačka”, tj. „(dodravska) Donjopanonska” Kneževina, od 828. godine i podjele Furlanske markgrofovije, stajale pod vlašću Ludovika Njemačkog. No, kao i u slučaju spomenute fantomske kneževine, ni to stajalište koje se pretvorilo u „činjenicu” nema doslovno nikakvoga uporišta u sačuvanim vrelima,⁸⁶ jer se Karniola uopće i ne spominje u sačuvanim vrelima sve do kraja 10. stoljeća. Da nešto nije u redu s Wolframovim postavkama, potvrđuje Eric Goldberg, autor već citirane monografije o Ludoviku Njemačkom, koji doduše prihvaća ideju o podjeli Furlanske markgrofovije na četiri nove grofovije 828. godine, ali tomu daje posve novo značenje.⁸⁷ S jedne strane, on reinterpreterira razloge te promjene, stavljajući u prvi plan nastojanje Ludovika Njemačkog za širenjem teritorija pod svojom vlašću, ostvareno izuzimanjem Karantanije i Panonije ispod nadležnosti furlanskog markgrofa, tj. italskog kralja Lotara. S druge strane, Goldberg se zaustavlja na Karantaniji te u svojoj knjizi ne da ni naslutiti da bi Karniola eventualno bila pod Ludovikovom vlašću.

Ako je, dakle, doista „bespredmetan napor pokušati povezati grofovije stvorene 828. godine s određenim regijama”, kako je to još 1910. godine napisao Paul Hirsch, ostaje više no uvjerljiva pretpostavka kako je 838. godine Ludovik Njemački na jugu svojeg kraljevstva imao slavensku gentilnu kneževinu i njezina poglavara kojega je u danim okolnostima želio ukloniti. To pak znači da je ta kneževina stajala pod kontrolom njegova brata Lotara, tada još uvijek italskog kralja, ali i furlanskog markgrofa (tada je to bio dobro poznati i vrlo utjecajni Eberhad), onako kako je to zabilježeno za 820. godinu. U takvim je okolnostima Lotar preko *Ratimara* 837. godine i tu mogao zatvoriti planinske prijelaze između Bavarske i Italije te eventualno ugroziti brata, a to je Karnioli davalo posebno značenje. Iz toga je onda moguće izvesti zaključak prema kojemu je podjela iz 828. godine provedena tako da je i političko razgraničenje između carevih sinova usklađeno s crkvenim razgraničenjem što ga je 803. godine utvrdio Karlo Veliki. Tim je razgraničenjem rijeka Drava određena kao granica između Salcburške nadbiskupije s jedne i Akvilejske patrijaršije s druge strane, pa se čini uvjerljivom pretpostavka kako je rijeka Drava postala i politička granica. Posve u skladu s takvim stajalištem stoji činjenica da se Ludovik Njemački u slučaju darivanja knezu Pribini doista čvrsto držao upravo granice na rijeci Dravi tako da Pribina nije nakon 840. godine dobio nikakva posjeda južno od te rijeke. Time bi se dalo objasniti zašto i kako je svrgnuti i protjerani knez *Ratimar*, bježeći pred bavarskom vojskom preko Save, dospio u (dalmatinsku) Kneževinu Hrvatsku, koja je također bila pod Lotarovom vrhovnom vlašću, kako se to jasno razabire iz Trpimirove darovnice izdane 840. godine i datirane dobom „kraljevanja u Italiji vrlo pobožnoga Lotara, kralja Franaka”.⁸⁸

Predočena interpretacija zbivanja iz 838. godine nastoji izbjeći pretvaranje pretpostavki u činjenice, no zaključak po kojemu je *Ratimar* bio knez slavenske gentilne političke tvorbe, u vazalnom odnosu spram Franačkog Carstva i organizirane okvirno na teritoriju nekadašnje *patriae* Karniole, čini se mnogo uvjerljivijim od pretpostavke da je stajao na čelu (nepostojeće) „Sisačke”, tj. „(dodravske) Donjopanonske Kneževine”. Usvoji li se ta konjektura koja povezuje razdrobljene informacije što se razabiru iz rijetkih sačuvanih suvremenih vrela, postavlja se pitanje kako je i zašto protjerani *Ratimar* dospio do današnjih Pađena u blizini Knina i tamo na trabeaciji oltarne ograde „nestale” pretpostavljene crkve Sv. Marije i Sv. Jakova (a možda i Krista Spasitelja) dao uklesati svoje ime u izvornom obliku – Rastimir, uz podatak da je bio prognan (*persecutus*).

Nakon što je, dakle, Rastimir bio protjeran iz svoje kneževine očito je našao pribježište kod drugoga Lotarova klijenta, tadašnjega hrvatskog kneza Mislava (oko 835. – oko 840.), čija je vladavina zasjeđena za 839. godinu. Kako se to mo-

glo razabrati na primjeru Pribine, da ostale slične slučajeve ne nabrajamo, nalaženje pribježišta onodobnih svrgnutih vladara kod susjeda ili čak kod vladara Bizantskog Carstva ili franačkih kraljevstava nije bila rijetkost. Rastimir je, kao i Pribina, došao sa svojom pratnjom, pa mu je valjalo priskrbiti i sredstva za uzdržavanje, no ostaje nejasno je li to učinjeno već za Mislavove vladavine, ili je to pak uređeno nakon uspona njegova nasljednika, kneza Trpimira (oko 840. – oko 864.), na vladarsko prijestolje. Uglavnom, čini se da je dobio posjed u okolici Knina te da je ubrzo na tom posjedu zacijelo podignuo i crkvu, što onda objašnjava i natpis koji je omogućio njegovu identifikaciju.

* * *

Identificiranje progonjenog Rastimira iz Pađena s knezom gentilne slavenske kneževine s područja današnje središnje Slovenije iz druge četvrtine 9. stoljeća, osim s povijesne točke gledišta, od iznimne je važnosti i iz povijesnoumjetničkog aspekta jer omogućuje uspostavljanje čvršćega kronološkog oslonca za angažman klesarske produkcije koja je izradila najveći broj sačuvanih pađenskih reljefa, a riječ je o tzv. *Trogirskoj klesarskoj radionici*.⁸⁹ Navedena je radionica prosječna ili čak ispodprosječna klesarska produkcija koja je djelovala na području srednje i dijela sjeverne Dalmacije, i to ponajprije na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine (Bijaćima kraj Trogira, Brnazama kod Sinja, Kljacima kraj Drniša, Otresu kod Bribira, Pađenima kraj Knina i Donjem Polju kod Šibenika, a prema recentnim istraživanjima, sa sigurnošću, i u Golubiću kraj Knina),⁹⁰ premda je njezin angažman utvrđen i na području jednoga dalmatinskog grada – Trogira – po kojemu je uvjetno i dobila ime, kao i na jednom lokalitetu u njegovoj neposrednoj okolici (trogirsko Malo polje).⁹¹

Njezine reljefe, koji su mahom pripadali liturgijskim instalacijama nekadašnjih crkava s prebrojenih lokaliteta, karakterizira trozonska podjela arhitrava (s iznimkom arhitrava iz Otrisa), a na kojima se, od vrha prema dnu, niže zona s kukama, zatim natpisno polje te zona pletenice koja se na lukovima nad prolazima u svetišće gubi, s iznimkom luka u Pađenima gdje je i pletenica izvedena u donjoj zoni. Njezini vrlo sitni kapiteli plošno su klesani i imaju posve nerazvijeni oblik, iz čega se može iščitati niska razina kiparske vještine i dosega majstora koji su ih izradili. Na glavnim poljima svojih pluteja *Trogirska klesarska radionica* primjenjuje dvije ikonografske kompozicije (motiv križa pod arkadom, tzv. „rajski motiv”; te motiv „dna pletene košare”, poznatiji i kao *Korboden*-motiv), kao i specifičan način ukrašavanja njihovih vijenaca na kojima se gusto geometrijsko mrežište formira kompliciranim, ali nedosljednim preplitanjem troprutih traka koje se pod tupim kutom savijaju na mjestima na kojima se dotiču rubnih letvi. Identičan način popunjavanja ukrasne površine karakterističan je i za njezine pilastre oltarnih ograda. Također, naglašeni *horror vacui* rezultirao je i okrupnjavanjem pojedinih motiva i detalja, a nemogućnost majstora da oblikuju voluminoznije forme doveo je do toga da su neki uobičajeni plastični motivi, poput primjerice kimationa, u pravilu izostavljeni na njezinim arhitravima i zabatima, ili su pak, u rijetkim slučajevima, svedeni na niz vrlo plošnih arkadica. Zbog toga se drži da i je smještaj posvetnog natpisa u središnjoj zoni njezinih arhitrava, a ne u donjem pojasu kao što je uobičajeno, „dijelom rezultat klesareve nesprijetnosti da kleše složenije plastične forme”, što, kako je već naglašeno, ponajbolje dokazuje i izvedba kapitelâ.⁹² Sve navedeno u potpunosti potvrđuju i inače vrlo rijetki figuralni motivi, poput ptica, koje su u opusu *Trogirske klesarske radionice* prisutne samo u središnjim poljima zabata. One su u zabate uklopljene tako da antitetički obočuju središnje postavljene vitke križ njihova centralnog polja, oblikovanje ptičjih tijelâ vrlo je rustično, a pojedini anatomske detalji poput obrisa krilâ, perja, glava i repova definirani su tek plitkim uparivanjem linija dosta nesigurnog duktusa klesanja. Ti detalji potvrđuju da je za

tu klesarsku produkciju bio karakterističan plošno-linearan način obrade kamene površine reljefa koje je izrađivala, dok je s postizanjem voluminoznih, plastičnih formi očito imala stanovitih problema.⁹³

Trogirska klesarska radionica do sada je bila okvirno datirana oko sredine prve polovine 9. stoljeća,⁹⁴ i to isključivo na temelju uspostavljanja relativne kronologije između djelovanja dosad definiranih klesarskih produkcija na istočnoj obali Jadrana, kao i nekih ikonografskih podudarnosti sa spomenicima iz Rima te s prostora sjevernog Jadrana i Panonije s kraja 8. i s početka 9. stoljeća.⁹⁵ Razlog tomu je i činjenica da je na njezinim arhitravima pronađenim na čak četirima dalmatinskim lokalitetima (Brnaze, Bijaći, Pađene i Donje Polje) primijećen fenomen *damnatio memoriae*, pa je zbog planskog brisanja sjećanja na neku povijesnu ličnost, tj. nekoga važnog hrvatskog odličnika, najvjerojatnije kneza, izostala mogućnost da se djelovanje te klesarske radionice pouzdanije i preciznije datira u nešto kraći vremenski period.

Nedavno su, prepoznajući na lokalitetu Stombrata u Bijaćima djelovanje *Majstora koljanskog pluteja*, iznimno kvalitetne klesarske produkcije iz prvih desetljeća 9. stoljeća, Nikola Jakšić i Ivan Josipović ostavili otvorenim pitanje jesu li reljefi *Trogirske klesarske radionice*, koji su na tom lokalitetu već odavno prepoznati, stariji ili mlađi u odnosu na klesarije *Majstora koljanskog pluteja*, jer djela i jednoga i drugoga klesarskog ateljea pokazuju stilske odlike ranije predromaničke skulpture, pa su i oba okvirno datirana oko sredine prve polovine 9. stoljeća. Ipak, analizirajući mogući slijed izmjena triju morfološki homogenih grupa reljefa iz Bijaća, počevši od one prve iz druge polovine 8. stoljeća, autori su s oprezom zaključili da bi u pogledu ostalih dviju nešto mlađih skupina, dali neznatnu kronološku prednost radovima *Trogirske klesarske radionice* u odnosu na djela *Majstora koljanskog pluteja*, odmah potom dodajući da njihov prijedlog „valja shvatiti vrlo uvjetno” te naglašavajući da se na njemu „nipošto ne može inzistirati niti temeljiti neke eventualne buduće zaključke”.⁹⁶

Koliko je oprez navedenog dvojca, unatoč pogrešnom davanju kronološke prednosti *Trogirskoj klesarskoj radionici* u odnosu na *Majstora koljanskog pluteja*, bio opravdan, potvrđuju prije izneseni argumenti po kojima je progonjeni Rastimir iz Pađena prepoznat kao knez Karniole koji je 838. godine morao bježati iz svoje države u prijateljski mu nastrojenu Kneževinu Hrvatsku, najvjerojatnije još u vrijeme kada je u njoj vladao knez Mislav. Bez obzira na to što je već i prije *Trogirska klesarska radionica* bila datirana približno u isto vrijeme (oko sredine prve polovine 9. stoljeća), upravo nam navedena godina pruža mogućnost da preciznije fiksiramo njezino djelovanje, jer nam se druga četvrtina 9. stoljeća sada nameće kao pouzdano potvrđeno vrijeme njezina djelovanja.

Naime, neovisno o tome držimo li pretpostavljenu gradnju predromaničke crkve u današnjim Pađenima, kao i njezino opremanje liturgijskim instalacijama, ranijim ili kasnijim radovima navedene klesarske radionice, nameće se zaključak da je do toga poduhvata moglo doći tek početkom petog desetljeća 9. stoljeća, tj. početkom 840-ih godina, dakle već u vrijeme vladavine kneza Trpimira. To znači da se djelovanje njezinih majstora vremenski može smjestiti između angažmana *Majstora koljanskog pluteja* (sada evidentno ranije klesarske produkcije) i tzv. *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*,⁹⁷ ne isključujući pritom mogućnost da se djelovanje *Trogirske klesarske radionice* u početku preklapalo s prvonavedenom, a na kraju s drugonavedenom klesarskom produkcijom. Time *Trogirska klesarska radionica* postaje najranija klesarska produkcija djelatna na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine, ali i općenito na istočnoj obali Jadrana, u vremenu od sredine druge polovine 8. stoljeća do sredine 9. stoljeća (potonje navedena datacija je vrijeme djelovanja *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*), koju je moguće preciznije datirati u drugu četvrtinu 9. stoljeća, tj. njezin angažman povezati s nekom konkretnom vremenskom odrednicom, u ovom slučaju s 838. godinom.

BILJEŠKE

- ¹ Usporedi VEDRANA DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., 219.
- ² Usporedi FRANE BULIĆ, *Iscrizioni inedite, Bullettino di archeologia e storia dalmata*, VIII (1885.), 18; STIPE (STJEPAN) GUNJAČA, *Tiniensia archaeologica – historica – topographica I.*, *Starohrvatska prosvjeta*, III/6 (1958.), 108; ISTI, *Tiniensia archaeologica – historica – topographica*, (prir. Maja Petrinec, Ante Jurčević), Split, 2009., 12; IVAN JOSIPOVIĆ, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća (doktorski rad, 1. dio)*, Zagreb, 2013., 486.
- ³ LUJO MARUN, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga društva, u: *Glasnik starinarskoga društva u Kninu (podlistak)*, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, XII/4 (1890.), 140–141.
- ⁴ Usporedi LUJO MARUN (bilj. 3), 141; STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 2, 1958.), 109; ISTI (bilj. 2, 2009.), 13; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 486.
- ⁵ LUJO MARUN, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga društva, u: *Glasnik starinarskoga društva u Kninu (podlistak)*, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, XIII/2 (1891.), 60; LUJO MARUN, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga društva, u: *Glasnik starinarskoga društva u Kninu (podlistak)*, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, XIII/3 (1891.), 92.
- ⁶ LUJO MARUN, *Starinarski dnevni*, (prir. Maja Petrinec), Split, 1998., 114 (datum 4. V. 1901.), 118 (datum 30. XII. 1901.), 168–169 (datum 7. VI. 1908.), 214 (datum 10. VIII. 1911.), 272–273 (datum 17. XI. 1925.), 278 (datum 23. VII. 1926.).
- ⁷ Riječ je o ulomcima arhitrava oltarne ograde na kojima se nalaze sljedeći dijelovi natpisa: ...ASTIMIR PERSEC..., ...I REGIS SALVA..., te ...E VIRGINIQVE + SAC.
- ⁸ FRANO RADIĆ, Izvješće o radu hrvatskog starinarskog društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sad otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *Starohrvatska prosvjeta*, II/3 (1896.), 180–181.
- ⁹ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 2, 1958.), 111; ISTI (bilj. 2, 2009.), 14. Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 487.
- ¹⁰ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA, (bilj. 2, 1958.), 111; ISTI (bilj. 2, 2009.), 14–15. Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 487.
- ¹¹ VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 221–222; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009., 491.
- ¹² ANTE MILOŠEVIĆ, Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, III/27 (2000.), 316–318.
- ¹³ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 2, 1958.), 108–116; ISTI (bilj. 2, 2009.), 12–21.
- ¹⁴ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 2, 1958.), 115–116; ISTI (bilj. 2, 2009.), 21.
- ¹⁵ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 2, 1958.), 115; ISTI (bilj. 2, 2009.), 21. Usporedi ISTI, *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska prosvjeta*, III/4 (1955.), 132.
- ¹⁶ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 487–488. Vidi također NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije – studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split, 2015., 186, bilj. 18.
- ¹⁷ Vidi NIKOLA JAKŠIĆ, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća* (doktorska disertacija), Zadar, 1986., 60–76 (passim); ISTI, *Reljefi Trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, Starohrvatska prosvjeta*, III/26, 1999. (2004.), passim; ISTI (bilj. 16), 267–294 (passim).
- ¹⁸ VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 219–222.
- ¹⁹ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 11), 490–491.
- ²⁰ IVAN JOSIPOVIĆ, Prilog Trogirskoj klesarskoj radionici, *Ars Adriatica*, 1 (2011.), 97, 101–103.
- ²¹ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 485–496, kat. br. XI. 1–6.
- ²² STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 2, 1958.), 113; ISTI (bilj. 2, 2009.), 18. Usporedi MIRJANA MATIJEVIĆ-SOKOL, *Latinski natpisi, u: Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost, I, Srednji vijek (VII–XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, (ur. Ivan Supičić), Zagreb, 1997., 247. Da je Rastimir „vjerojatno donator crkve ili njezina namještaja“ (*wahrscheinlich Stifter der Kirche oder ihrer Einrichtung*), smatraju i Rade Mihaljčić i Ludwig Steindorff. RADE MIHALJČIĆ, LUDWIG STEINDORFF, *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft Nr. 2: Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1982., 34, Nr. 50. Također, dio arhitrava sa spomenom „progonjenog Rastimira“ u svojoj knjizi o „starohrvatskoj baštini“ kataloški su obradili i Stjepan Gunjača i Dušan Jelovina, datirajući ga tom prigodom u 9.-10. stoljeće. STJEPAN GUNJAČA, DUŠAN JELOVINA, *Starohrvatska baština*, Split, 1976., 30, 99, kat. br. 22.
- ²³ VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 219.
- ²⁴ IGOR FISKOVIĆ, O primjerima «damnatio memoriae» iz hrvatske baštine, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 24 (2007.), 489.
- ²⁵ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 489–494, kat. br. XI. 1–4.
- ²⁶ VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 219–221; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 491–492, sa svom ranijom relevantnom literaturom.
- ²⁷ STIPE (STJEPAN) GUNJAČA (bilj. 2, 1958.), 111; ISTI (bilj. 2, 2009.), 14–15.
- ²⁸ VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 219–221; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 491–492, sa svom ranijom relevantnom literaturom.
- ²⁹ IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 494–496, kat. br. XI. 5–6.
- ³⁰ VEDRANA DELONGA (bilj. 1), 295–301.
- ³¹ Pojam *persecutus* kao particip glagola *persequor* ima široki spektar značenja, pa interpretacija ne može biti jednoznačna, no najuvjerljivije se u danom kontekstu čini tumačenje po kojemu je riječ o osobi koja je bila žrtva progona. Na taj je način izraz *PERSEC...* tumačen i u svoj dosadašnjoj literaturi u kojoj je ulomak padenskog arhitrava obrađivan, a s čime smo i mi u potpunosti suglasni. Ipak, postoji teoretska mogućnost da se ta necjelovito sačuvana riječ restituira i kao imenica *persecutor*, što nam se u cjelokupnom kontekstu epigrafičkih posvetnih natpisa s predromaničkih oltarnih ograda i poznatih vrela toga doba ne čini nimalo uvjerljivim.

- ³² Slučajeva postupka uklanjanja uspomene na natpisima s predromaničkih liturgijskih instalacija razmatrao je Igor Fisković (IGOR FISKOVIĆ /bilj. 24/, 488–490), slijedeći moderna shvaćanja i mjerila, te je tako o njima govorio kao o slučajevima „iz seoskih sredina u zaleđu obale”. Nerazumijevanje konteksta tog postupka jasno se pak razabire iz njegova zaključka/pouke: „Da su im (onima koji su poduzimali takve korake; op. a.) težnje a i sposobnosti bile drukčije, u najmanju ruku bi gradili novo svetište umjesto da se služe s postojećim i preinačuju mu izvorni lik i značaj”. IGOR FISKOVIĆ, nav. dj., 488. Iako to nije predmet rasprave, za drukčiji pristup tim natpisima, pa onda, izvedeno iz toga, i slučajevima uklanjanja uspomene, vidi u: MLADEN ANČIĆ, *Od vladarske curtis do gradskoga kotara – Bijaći i crkva Sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća*, *Starohrvatska prosvjeta*, III/26, 1999. (2004.), 222–224.
- ³³ Za takvo datiranje djelovanja radionice vidi NIKOLA JAKŠIĆ, IVAN JOSIPOVIĆ, *Majstor koljanskoga pluteja* u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrate u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, III/42 (2015.), 154; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 16), 255.
- ³⁴ Za češku historiografiju vidi *Magnae Moraviae fontes historici*, III: *Diplomata, epistolae, textus historici varii*, (ur. Dagmar Bartoňková et al.), Brno, 1969., 311; FRANCIS DVORNIK, *Byzantine Missions Among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick – New Jersey, 1970., 98. Za hrvatsku je historiografiju dostatno uputiti na radove Ferde Šišića (FERDO ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925., 324, 342) i Hrvoja Gračanina. HRVOJE GRAČANIN, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb, 2011., 174–179. Zamjenu izvornog oblika imena *Ratimarus* verzijom *Ratimir* u slovačkoj historiografiji pokazuje tako noviji primjer Jána Steinhübela (JÁN STEINHÜBEL, *The Nitrian Principality. The Beginnings of Medieval Slovakia*, Leiden – Boston, 2021., 119, 129), dok za slovensku historiografiju to ilustriraju radovi Franca Kosa (FRANC KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*, Ljubljana, 1906., 101, br. 123) i Petera Štiha. PETER ŠTIH, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Selected papers on Slovene Historiography and Medieval History*, Leiden – Boston, 2010., 182. Konačno, za srpsku historiografiju, kao najnoviji primjer, vidi PREDRAG KOMATINA, *Konstantin Porfirogenit i rana istorija Južnih Slovena*, Beograd, 2021., 178.
- ³⁵ O tome vidi detaljnije u: PETAR SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II*, Zagreb, 1988., 428, s.v. mio. Svakako vrijedi naznačiti kako se u djelu *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (vidi bilj. 36) verzija *Ratimar*, kao muško ime, sklanja po II. deklinaciji, pa su tako zabilježeni oblici *Ratimari ducis* te *Ratimarum ducem*. Inače, za usporedbu problema sa zapisanim verzijama imena, vidi primjer kneza Trpimira i načina na koji je njegovo ime bilježeno u pisanim spomenicima 9. stoljeća: *Tirpimir*, *Tirpimiro* (Trpimirova darovnica); *Terpimero* (Muncimirova darovnica); *Trepimer* (natpis iz Rižinica); *Tripe-mirus* (Gottschalk). TRPIMIR VEDRIŠ, *Novi pogled na Čedadski evangelijar kao izvor za hrvatsku povijest devetog stoljeća*, u: *Magistra famosa. Zbornik u čast Mirjani Matijević Sokol*, (ur. Ivan Botica et al.), Split, 2023., 180. O načinu na koji su se u njemačkim srednjovjekovnim spomenicima zapisivala slavenska imena postoji opširna literatura, a dostatno je uputiti na kratki prikaz odnosa dočetak -mir, -mar i -mer u radu Gerharda Schlimperta. GERHARD SCHLIMPERT, *Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*, *Zeitschrift für Slawistik*, 22(5) (1977.), 702–703.
- ³⁶ Za vrijeme, okolnosti i značenje teksta vidi HERWIG WOLFRAM, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*, Ljubljana, 2012., 15–45 (izdanje teksta s prijevodom na njemački na str. 58–81).
- ³⁷ HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 74, c. 11.
- ³⁸ HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 78, c. 13.
- ³⁹ Transkript zapisa s fol. 6v Čedadskog evangelijara donosi Uwe Ludwig. UWE LUDWIG, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung: Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliiars von Cividale*, Hannover, 1999., 259, 6^v.24.
- ⁴⁰ HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 72, c. 10.
- ⁴¹ Usporedi prema kazalu u: FRANC KOS (bilj. 34), 482. Tu se navodi i oblik *Rastislav*, kako je zabilježen u starocrkvenoslavenskim spomenicima.
- ⁴² HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 72–74, c. 10.
- ⁴³ Zaključak o Njitrji kao prvotnom Pribininu sjedištu temelji se na rečenici naknadano umetnutoj u glavu 11 *Conversio*. Usporedi primjedbu „b” uz tekst u HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 74, c. 11, koji glasi: *Cui quondam Adalrammus archiepiscopus ultra Danubium in loco vocato Nitrava consecravit ecclesiam*.
- ⁴⁴ HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 74, c. 10: *Et non multo post de Vulgariis Ratimari ducis adiit regionem. Illoque tempore Hludowicus rex Bagoariorum misit Ratbodum cum exercitu multo ad exterminandum Ratimarum ducem. Qui diffissus se defendi posse in fugam versus est cum suis, qui cedem evaserunt. Et praedictus Priwina substitit et cum suis pertransivit fluvium Sava ibique susceptus a Salachone comite pacificatus est cum Ratbodo*.
- ⁴⁵ *Annales sancti Rudberti Salisburgensis*, (prir. Wilhelm Wattenbach), u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum IX*, (ur. Georg Heinrich Pertz), Hannover, 1851., 770, s.a. 838: *Exercitus Bawarorum contra Ratimarum colligitur*.
- ⁴⁶ *Auctarium Garstense*, (prir. Wilhelm Wattenbach), u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum IX*, (ur. Georg Heinrich Pertz), Hannover, 1851., 564, s. a. 838: *Exercitus Baioariorum contra Ratimarum colligitur*.
- ⁴⁷ *Annales ex Annalibus Ivavensibus antiquis excerpti*, (prir. Heinrich Bresslau), u: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum XXX/2*, Leipzig, 1934., 740, s. a. 838: *Exercitus Baiowariorum contra Ratymarum*.
- ⁴⁸ Dio tih konstrukcija ukratko razmatra Hrvoja Gračanin (HRVOJE GRAČANIN /bilj. 34/, 176–177), smatrajući ih netočnima, no onda (str. 177 i dalje) otvara svoju konstrukciju o *Ratimarovu* nasljedniku, koja i sama nema nikakva oslonca u suvremenim vrelima. Što se samog *Ratimara* i njegove kneževine tiče, Gračanin prihvaća temeljnu postavku prema kojoj je riječ o kneževini u „međurječju” (između Save i Drave) koja bi bila sljednik Donjopanonske Kneževine kojom je svojedobno, na prijelomu prvog i drugog desetljeća 9. stoljeća vladao Ljudevit. Inače, o tome će problemu dalje biti više riječi.

- ⁴⁹ WALTER GOFFART, Does the Distant Past Impigne on the Invasion Age Germans?, u: *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, (ur. Andrew Gillett), Turnhout, 2002., 22 b. 2. Gotovo svi autori zastupljeni u citiranom zborniku iskazuju negativne zamjerke radu Herwiga Wolframa, no dublje zalaziti u taj problem na ovom mjestu ne čini se produktivnim. U ovoj prigodi inače posve ostavljamo po strani radove Charlesa Bowlusa i Martina Eggersa, koji sve rezultate istraživanja vrela ovog doba podređuju dokazivanju ideje o južnome položaju Moravske što ju je prvi iznio Imre Boba.
- ⁵⁰ HERWIG WOLFRAM, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, München, 1995., 121–122. Izvorni njemački tekst glasi: *S i s c i a war die Hauptstadt der Savia gewesen. Im Liudewit-Krieg von 818 bis 823 diente Siscia als Vorort des vom Karolingerreich abhängigen unterpannonischen Fürstentums. Der Ort galt als starke Befestigung, auf einem steilen Berg an der Mündung der Kupa in die Save gelegen. Siscia wird zwar später weder ausdrücklich als Sitz Ratimars noch als der Brazlavos erwähnt; doch dürfte seine Mittelpunktlage für eine Weiterverwendung als Vorort sprechen.*
- ⁵¹ Argumenti kojima Wolfram obrazlaže postojanje „Sisačke Kneževine” zapravo su izloženi tek u jednom dijelu velike bilješke, dok se za ideju da je Ratimar nasljednik Ljudevita kaže kako je to tek pretpostavka (*Man nimmt daher an*). HERWIG WOLFRAM (bilj. 50), 310–311, bilj. 614.
- ⁵² *Annales regni Francorum. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi*, (prir. Georg Heinrich Pertz, Friedrich Kurtze), Hannover, 1895., 158, s. a. 822: *Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius adventum Liudewitus Siscia civitate relicta ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur, fugiendo se contulit.*
- ⁵³ *Annales* (bilj. 52), 151, s. a. 819: *Borna vero dux Dalmatiae cum magnis copiis ad Colapium fluvium Liudewito ad se venienti occurrens.*
- ⁵⁴ *Annales* (bilj. 52), 153, s. a. 820: *Contra haec Liudewitus nihil molitus munitione tantum casteli, quod in arduo monte construxerat, se suosque continuit et nec belli nec pacis vel per semet ipsum vel per legatos ullum cum eis sermonem habuisse dicitur* (naglasili a.). Hrvatski povjesničari koji su sa svojim „lokalnim znanjem” iole ozbiljnije čitali franačka vrela, poput Ferde Šišća ili Hrvoja Gračanina, jasno su raspoznali da se opis utvrde koju je Ljudevit podignuo na „suroj planini” nikako ne može odnositi na Sisak, pa su bezuspješno pokušali takvu utvrdu tražiti u bližoj i daljoj okolini grada ne bi li ipak „spasili” njegovo značenje kao političkog središta. Uspoređi FERDO ŠIŠĆ (bilj. 34), 315; HRVOJE GRAČANIN (bilj. 34), 162.
- ⁵⁵ Tekst davne rasprave Franje Račkog citiran je prema novom izdanju u: FRANJO RAČKI, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, (prir. Mladen Ančić), Zagreb, 2009., 42.
- ⁵⁶ FERDO ŠIŠĆ (bilj. 34), 104.
- ⁵⁷ FERDO ŠIŠĆ (bilj. 34), 310–311.
- ⁵⁸ FERDO ŠIŠĆ (bilj. 34), 324, 396–397.
- ⁵⁹ Margetičev članak objavljen 1994. pretiskan je u: LUJO MARGETIĆ, *Zagreb i Slavonija – izbor studija*, Zagreb - Rijeka, 2000., 33–82. Za ideje koje su tu sumirane vidi str. 56 i dalje.
- ⁶⁰ Budakov tekst pretiskan je, uz neke dorade, u: NEVEN BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., 100–110. Odgovarajući dio teksta na str. 104–105. O Donjoj Panoniji isti je autor na sličan način, ali bez decidiranih zaključaka, pisao i u recentnijoj knjizi iz 2018. godine. NEVEN BUDAK, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb, 2018., 178–185.
- ⁶¹ HRVOJE GRAČANIN (bilj. 34), 157.
- ⁶² HRVOJE GRAČANIN (bilj. 34), 172 i bilj. 14.
- ⁶³ HRVOJE GRAČANIN (bilj. 34), 171–172 te posebice zemljovid na str. 167.
- ⁶⁴ HRVOJE GRAČANIN (bilj. 34), 173. U godinama koje su slijedile izdavanju citiranog djela, Hrvoje Gračanin je objavio cijeli niz rasprava u kojima je ponovio sve izložene teze bez novih argumenata i zaključaka, pa stoga nema potrebe tekst opterećivati navođenjem svih njegovih kasnijih tekstova o istoj temi. No svakako treba upozoriti kako je slična stajališta iznio i Krešimir Filipec, koji čak i zemljovidom ilustrira kako se navodno promijenilo shvaćanje organizacije prostora u karolinško doba u odnosu na ono iz rimskog vremena, ne dajući pritom nikakva objašnjenja kako je do toga došlo i u kojoj se vrsti vrela ta „promjena” manifestira. KREŠIMIR FILIPEC, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo, 2015., 18 i dalje, s odgovarajućim zemljovidom na str. 19. Autorov odnos spram vrela ponajbolje se vidi tamo gdje tekst *Conversio* proturječi njegovim zamislama, pa mu je zaključak jednostavan – autor 9. stoljeća je pogriješio („U *Conversio* se navodi da je vojvoda Pribina dobio posjed u Donjoj Panoniji. Kroničar vjerojatno ima na umu Gornju Panoniju sjeverno do Drave”). KREŠIMIR FILIPEC, nav. dj., 147.
- ⁶⁵ Za Hermana i njegovo djelo vidi ukratko SANDRA LEHNER, Hermann of Reichenau, u: *The Encyclopedia of Medieval Chronicle I*, (ur. Raymond Graeme Dunphy), Leiden, 2010., 780.
- ⁶⁶ Za aktualizaciju rimske imperijalne geografije sredinom 11. stoljeća vidi: NATALIA LOZOVSKY, Roman Geography and Ethnography in the Carolingian Empire, *Speculum*, 81 (2006.), 341 i dalje. S obzirom na to da se Herman oslanjao na *Annales Fuldenses*, usporedbom tih tekstova može se vidjeti odnos njegove percepcije prostora i nazivlja spram geografskih pojmova karolinškog doba. Naime, pod godinom 884., Herman donosi sljedeću vijest: *Karolus imperator in citeriore Pannonia conventum habens, Zuentibaldum ducem Marahensium (...) suscepit. Herimanni Augiensis Chronicon*, u: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum V*, (prir. Hanns Georg Pertz), Hannover, 1844., 108, r. 56–57. Tekst se očigledno oslanja na zapis iz *Annales Fuldenses* pod istom godinom gdje stoji: *Imperator per Baiowariam ad Orientem proficiscitur veniensque prope flumen Tullinam Monte Camiano colloquium habuit. Ibi inter alia veniens Zwentibaldus dux (...). Annales Fuldenses. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum*, (prir. Friedrich Kurze), Hannover, 1891., 113. *Mons Camiano prope flumen Tullinam*, a što je područje na sjeveru Bečke šume uz rijeku Tulln, desni pritok Dunava (danas Tulln an der Donau; vidi HERWIG WOLFRAM /bilj. 50/, 118–119), kod Hermana je postala „Ovostrana Panonija” (*citerior Pannonia*). Hermanov pak izričaj u kojem se spominje „Onostrana Panonija” kao područje vlasti kneza čije se ime piše kao *Brazlavo*, a koji se odnosi na 892. godinu, glasi: *Arnolfus rex Pannonias adiens, cum Zuentibaldum ducem Marahensem iterum sibi rebellantem cognovisset, colloquio cum Brazlavone duce Pannoniae*

- ulterioris habito*. Herimanni Augiensis Chronicon, 110, r. 33-34. Taj pojam počiva na informaciji koja se nalazi u istome onom unesku iz *Annales Fuldenses* pod godinom 884., gdje se navodi kako je *dux Brazlavone* u ovo vrijeme vladao „kneževinom” između rijeka Drave i Save (*in id tempus regnum inter Dravo et Savo flumine tenuit*). Iz te kratke raščlambe proizlazi da pojmovi „ovostrani” i „onostrani” kod Hermana nemaju jasno značenje, tj. ostaje neprozirno što je razdjelnica na kojoj se razlikuju „ovostrano” i „onostrano”.
- ⁶⁷ MARCIA KUPFER, Medieval world maps: embedded images, interpretive frames, *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry*, 10/3 (1994.), 264–269; NATALIA LOZOVSKY, Carolingian geographical tradition: was it geography?, *Early Medieval Europe*, 5/1 (1996.), 25–43; NATALIA LOZOVSKY, „The Earth is Our Book”: *Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400-1000*, Ann Arbor, 2000.; NATALIA LOZOVSKY (bilj. 66), 325–364; PATRICK GAUTIER-DALCHÉ, La trasmissione medievale e rinascimentale della Tabula Peutingeriana, u: *Tabula Peutingeriana. Le Antiche Vie Del Mondo*, (ur. Francesco Prontera), Firenze, 2003., 43–52; EMILY ALBU, Imperial Geography and the Medieval Peutinger Map, *Imago Mundi: International Journal for the History of Cartography*, 57/2 (2005.), 136–148.
- ⁶⁸ NATALIA LOZOVSKY (bilj. 66), 332.
- ⁶⁹ Vidi u tom smislu i razmatranja u RADOSLAV KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split, 1993., 37–45.
- ⁷⁰ HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 66, c. 6; 68, c. 6; 68, c. 7; 74, c. 11.
- ⁷¹ Za područje Pipinova kraljevstva i njegovo održavanje glede istočnih krajeva do Dunava sve do 828. godine vidi FRANCESCO BORRI, A Great, Vast, and All Mighty Kingdom: King Pippin, the Lombard Past, and the Eastern Frontiers of the Empire 790-810, u: *Der Ostalpenraum im Frühmittelalter: Herrschaftsstrukturen, Raumorganisation und Archäologisch-historischer Vergleich*, (ur. Maximilian Diesenberger, Stefan Eichert, Katharina Winckler), Wien, 2020., 277–288.
- ⁷² O prilikama kakve su vladale u zadnjem desetljeću vlasti Ludovika Pobožnog vidi JANET L. NELSON, The Last Years of Louis the Pious, u: *Charlemagne's Heir: New Perspectives on the Reign of Louis the Pious*, (ur. Peter Godman, Roger Collins), Oxford, 1990., 147–159; JANET L. NELSON, *Charles the Bald*, London – New York, 2013., 88 i dalje; ERIC J. GOLDBERG, *Struggle for Empire. Kingship and Conflict Under Louis the German, 817-876*, Ithaca, 2006., 59 i dalje; MARIOS COSTAMBEYS, MATTHEW INNES, SIMON MACLEAN, *The Carolingian World*, Cambridge, 2011., 194 i dalje; STUART AIRLIE, *Making and Unmaking the Carolingians*, London – New York, 2020., 146 i dalje.
- ⁷³ ERIC J. GOLDBERG (bilj. 72), 80–82. Za ranosrednjovjekovne utvrđene prijelaze u Alpama (*claustra Alpium*) koje je Lotar „zatorvio”, a za koje se vrelo iz kojega potječe ta informacija – *Annales Bertiniani* – koristi izrazom *clusae in Alpibus (Hlotharius autem clusas in Alpibus muris firmissimis arceri praecipit)* (*Annales Bertiniani. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi*, /prir. Georg Waitz/, Hannover, 1883., 14, s.a. 837), vidi KATHARINA WINCKLER, Between symbol of power and customs station: early medieval fortifications in the eastern Alps according to written sources, *Atti della Accademia Roveretana degli Agiati. A, Classe di scienze umane, lettere ed arti*, ser. 9, 2/2 (2012.), 107–127.
- ⁷⁴ Za detaljnu naraciju vidi ERIC J. GOLDBERG (bilj. 72), 83, 87–90.
- ⁷⁵ ERIC J. GOLDBERG (bilj. 72), 88–89. Autor uvjerljivo obrazlaže stajalište prema kojemu upravo u to vrijeme valja staviti odlomak iz teksta biografa Ludovika Pobožnog, tzv. Astronoma, u kojemu je precizno opisana uloga carice Judite, ali i spomenute dvorske frakcije. Usporedi opis prema izdanju u: *Theganus, Gesta Hludowici imperatoris; Astronomus, Vita Hludowici imperatoris*, (prir. Ernst Tremp), (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum*, LXIV), Hannover, 1995., c. LIX, 528.
- ⁷⁶ ERIC J. GOLDBERG (bilj. 72), 89.
- ⁷⁷ *Annales* (bilj. 52), 153, s. a. 820: *Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant et Foroiuliensibus pene contigui sunt*.
- ⁷⁸ O ranosrednjovjekovnoj Karnioli vidi najnovije u: PETER ŠTIH, Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku, u: *Zbornik Brijunski spomeniki*, (ur. Jože Faganel et al.), Ljubljana, 1996., 13–26; s pregledom starije literature. Tekst je inače objavljen i u njemačkoj (1995.) i u engleskoj verziji (2010.). Tradicionalno se u historiografiji naziv za stanovnike izveden iz antičkog imena pokrajine, *Carniolenses*, uzima i kao etnička oznaka, no čini se da je ipak problem nazivlja mnogo složeniji, pa bi ga valjalo podrobnije pretesti uzimajući u obzir ono što se u novije vrijeme naziva „politika davanja imena”.
- ⁷⁹ Usporedi MICHAEL MITTERAUER, *Karolingische Markgrafen im Südosten: Fränkische Reichsarisokratie und bayerischer Stammsadel im österreichischen Raum*, Wien, 1963., 139. Jedino što je Mitterauer mogao zaključiti iz oskudnih vrela jest da se ime *comesa Salachona* može unatrag povezati s važnim osobama iz posljednjih desetljeća 8. stoljeća koje se inače dovode u vezu s posjedima u gornjem toku rijeke Isen, sjeveroistočno od Münchena.
- ⁸⁰ Riječ je o sljedećim skupinama: UWE LUDWIG (bilj. 39), 257, 6^r.17, 6^r.18, 6^r.19, 6^r.20.
- ⁸¹ Popis je pročitao s online stranice na kojoj su objavljene slike kodeksa: [https://www.librideipatriarchi.it/libri/evangeliaro-foro-giuliese/#data-fancybox fol. 6r](https://www.librideipatriarchi.it/libri/evangeliaro-foro-giuliese/#data-fancybox-fol.6r) (pristup ostvaren 25. kolovoza 2024. godine). Posljednje ime, *Dobramira*, na fotografiji se ne može pročitati, ali ga je Uwe Ludwig transkribirao s izvornika i smjestio u svoju četvrtu skupinu (vidi prethodnu bilješku), pa ga stoga ovdje ostavljamo. Ime sina kneza Braslava, *Nepokor (Nepocor)*, čita se i na fol. 2r, u skupini od petnaestak imena koja je definirana izričajem *de terra Brasclauo*, ali ni nju Ludwig nije prepoznao kao jedinstvenu, već ju je podijelio u pet skupina. UWE LUDWIG (bilj. 39), 249, 2^r.6 do 2^r.10.
- ⁸² *Et praedictus Priwina substitit et cum suis pertransivit fluvium Sava ibique susceptus a Salachone comite pacificatus est cum Ratbodo*. Vidi bilj. 44.
- ⁸³ Za proces oblikovanja ovisnih političkih tvorbi na rubovima Karolinškog Carstva još je uvijek najkorisnije konzultirati PETER HEATHER, Frankish Imperialism and Slavic Society, u: *Origins of Central Europe*, (ur. Przemisław Urbańczyk), Warsaw, 1997., 171–190. Za oris procesa uredenja tih političkih tvorbi na jugoistoku Karolinškog Carstva, dobar uvod u svojem recentnijem radu daje Ivan Majnarić. IVAN MAJNARIĆ, *Aemulatio imperii and the south-eastern frontier of the Carolingian world*, u: *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, (ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš), London – New York, 2018., 43–56.

- ⁸⁴ U opisu operacija u ratu protiv donjopanonskog kneza Ljudevita tijekom 820. godine u ARF-u se spominje i predaja stanovnika Karniole (*Carniolenses*), kao i onog dijela Karantanaca koji su se prije priključili pobunjenom knezu, u ruke furlanskog markgrofa Balderika, iz čega jasno proizlazi kako su se stanovnici Karniole doista predali kao društvena i politička cjelina. *Annales* (bilj. 52), 153, s. a. 820: *Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant et Foroiliensibus pene contigui sunt, Baldrico se dediderunt; idem et pars Carantanorum, quae ad Liudewiti partes a nobis defecerat, facere curavit.* Usporedi tumačenje citiranog teksta i u: PETER ŠTIH (bilj. 78), 15–16.
- ⁸⁵ U pripovijedanju o prodoru Bugara u Panoniju 827. godine, za bilježenom u ARF-u, govori se o tome kako su ovi protjerali za-tečene slavenske „poglavare” i na njihovo mjesto postavili svoje. Usporedi HRVOJE GRAČANIN (bilj. 34), 170.
- ⁸⁶ Kako izgleda „instaliranje činjenica” takvog tipa dade se razabrati iz primjera koji nudi Harald Krahwinkler, autor koji je 1992. godine podrobno pretresao dotadašnju literaturu o problemu podjele Furlanske markgrofovije 828. godine. HARALD KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des 5. bis zum Ende des 10. Jahrhunderts*, Wien, 1992., 194–197. U tom razlaganju on se naoko složio sa zaključkom Paula Hirscha kako je „bespredmetan napor pokušati povezati (novostvorene) grofovije s određenim regijama” (str. 194), ali je onda na sljedećoj stranici zaključio kako je ipak zgodno potražiti „najuvjerljivije rješenje između različitih mogućnosti” (str. 195) te je razlaganje, nakon što je „različite mogućnosti” prikazao u bilješci, zaključio u tekstu (str. 196) navođenjem „novijega” mišljenja Herwiga Wolframa koje potvrđuje jedno od ranijih stajališta o tome da je riječ o novim grofovijama Furlaniji, Istri, Karantaniji i Karnioli. Desetak godina poslije, Krahwinkler je, zajedno s Wolframom, objavio esej o „Alpe-Adrija prostoru” (HARALD KRAHWINKLER, HERWIG WOLFRAM, *Alpe-Adria-Raum im Frühmittelalter*, u: *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region*, /ur. Harald Krahwinkler/, Klagenfurt, 2001., 89–122), u kojem se, uz gotovo neprimjetna upozorenja o tome kako je riječ o nečemu što je tek „vjerojatno” ali bez navođenja „različitih mogućnosti”, ponavlja nekadašnje istaknuto „novije” mišljenje, uz dodatak kako su Karantanija i Karniola tada bile podložene vlasti prefekta bavarskog istoka (str. 108–109). Ne treba posebno ni upozoravati kako je sam Wolfram u brojnim publikacijama ponavljao to isto „mišljenje” kao gotovu činjenicu, a za potvrdu toga se pozivao na svoje ranije radove, pa kao najnoviji primjer vidi HERWIG WOLFRAM (bilj. 36), 171, bilj. 32.
- ⁸⁷ ERIC J. GOLDBERG (bilj. 72), 49. *Ratimara*, doduše kao anonimnog „slavenskoga vladara”, u sklopu kratkog prikaza zbivanja povezanih s Pribinom, u Sloveniju smješta Matthew Innes. MATTHEW INNES, Review article: Franks and Slavs c. 700–1000: the problem of European expansion before the millennium, *Early Medieval Europe*, 6/2 (1997.), 208–209. Nije, međutim, isključeno da se tu više radi o nepoznavanju „lokalnog (historiografskog) znanja”, nego o punoj preciznosti izričaja, pa je lako moguće da je autor samo pomiješao „Slavoniju” i „Sloveniju”.
- ⁸⁸ Za datiranje Trpimirove darovnice vidi LUJO MARGETIĆ, Krsni list hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj hrvatske države narodnih vladara, *Starine*, 62 (2004.), 4–6.
- ⁸⁹ Navedenu klesarsku produkciju prvi je početno definirao i imenovao u svojoj doktorskoj disertaciji Nikola Jakšić (NIKOLA JAKŠIĆ /bilj. 17, 1986./, 60–76), a više o njezinim karakteristikama, cjelokupnom opusu i lokalitetima na kojima je djelovala vidi recentnije u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 85–102; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 16), 267–294, sa svom ranijom relevantnom literaturom.
- ⁹⁰ Dok je djelovanje *Trogirske klesarske radionice* na šest lokaliteta na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine (Bijaći, Brnaze, Kljaci, Pađene, Donje Polje i Otres) bilo pouzdano utvrđeno još prije petnaestak godina (zadnji im je pridružen Otres; vidi u: NIKOLA JAKŠIĆ, *Varvarina praeomanica*, u: *Studia Varvarina*, 1, /ur. Bruna Kuntić Makvić/, Zagreb – Motovun, 2009., 24–28), njezin angažman u Golubiću bio je samo pretpostavljan s većom ili manjom dozom sigurnosti (NIKOLA JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, u: *Hrvati i Karolinzi – rasprave i vrela*, /ur. Ante Milošević/, Split, 2000., 206; VEDRANA DELONGA, NIKOLA JAKŠIĆ, MILJENKO JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split, 2001., 46; NIKOLA JAKŠIĆ /bilj. 17, 2004./, 271; IVAN JOSIPOVIĆ /bilj. 20/, 97, 101–105, bilj. 2; ISTI /bilj. 2/, 656; NIKOLA JAKŠIĆ /bilj. 16/, 93, 273), ali su sve dileme u tom pogledu otklonjene u dvama recentnim člancima Ante Uglešića i Ivana Josipovića. ANTE UGLEŠIĆ, *Nalazi kamenog crkvenog namještaja iz crkve Sv. Stefana u Golubiću kod Knina, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 55=545 (2021.), 174–176; IVAN JOSIPOVIĆ, ANTE UGLEŠIĆ, *Golubić kod Knina – važan lokalitet za hrvatski rani srednji vijek*, *Ars Adriatica*, 11 (2021.), 54–59.
- ⁹¹ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 100–101.
- ⁹² NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 17, 2004.), 283; ISTI (bilj. 16), 286–287.
- ⁹³ Usporedi IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 100–102.
- ⁹⁴ NIKOLA JAKŠIĆ, IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 33), 154; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 16), 255.
- ⁹⁵ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 17, 2004.), 284–285; IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 89–90, 102; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 16), 287–289.
- ⁹⁶ NIKOLA JAKŠIĆ, IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 33), 154–155; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 16), 254–255.
- ⁹⁷ Više o djelovanju obiju navedenih klesarskih produkcija, njihovu cjelokupnom prepoznatom opusu, dataciji i lokalitetima na kojima su bile angažirane, vidi recentnije, s pregledom starije relevantne literature, u: IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 2), 57–83, 103–143; NIKOLA JAKŠIĆ, IVAN JOSIPOVIĆ (bilj. 33), 145–164; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 16), 221–266, 295–314.

